

Zeeland en de Nadere Reformatie

Door

Dr. W. J. op 't Hof

**Redres ende reformatie. Magistraat en kerkenraad in Zierikzee en het openbare
leven, 1576-1672**

H. Uil

1608-2008: Opmerkingen bij het jubileumcongres Nadere Reformatie

**Documentatieblad Nadere Reformatie (DNR)
Uitgave van de Stichting Studie Nadere Reformatie
via Boekencentrum Uitgevers, Zoetermeer**

**Stichting Gihonbron
Middelburg
2020**

Zeeland en de Nadere Reformatie

W. J. op 't Hof

Alle activiteiten die voortkomen uit de herdenking van het feit dat 400 jaar geleden de Nadere Reformatie ontstaan is, spelen zich af binnen de provincie Zeeland. Dit heeft te maken met twee factoren. De eerste is dat degenen die zich als de geestelijke nazaten van die Gereformeerde vroomheidsbeweging beschouwen, in Zeeland relatief sterker vertegenwoordigd zijn dan in welke andere provincie van ons land ook. De tweede vormt de stichting StoKosmos, die zich ten doel stelt het gedachtegoed van de Nadere Reformatie onder de aandacht van een zo breed mogelijk publiek in Zeeland te brengen. De genoemde herdenkingsactiviteiten en -festiviteiten zijn voor een heel belangrijk deel aan de invloed van deze stichting te danken.

Dit huidige huwelijk tussen Zeeland en de Nadere Reformatie doet als vanzelf de vraag rijzen hoe de relatie tussen deze provincie en de Gereformeerde vroomheidsbeweging in het verleden is geweest. Anders geformuleerd: Is de huidige verhouding tussen beide een continuering of een verandering van het verleden? Of nog weer anders verwoord: Kent de zedelijke verplichting van de provincie Zeeland om de herdenking te faciliteren behalve een moderne ook een historische dimensie? Zo bezien kan de vraag ook opgevat worden als een poging een extra legitimatie van de Zeeuwse inspanningen voor de herdenking te verkrijgen.

Dat het verzoek om een antwoord te geven op de voorgaande vragen op het bordje van de auteur van deze bijdrage gelegd werd, is begrijpelijk. Van zijn hand verscheen immers in 1991 een uitvoerig artikel over de Nadere Reformatie in Zeeland,¹ waarvan de ondertitel 'Een eerste schets' de vraag naar een vervolg uitlokte. Bovendien was hij het die aan het eind van zijn artikel in navolging van M.P. de Bruin² de serieuze suggestie deed om in 2008 naar aanleiding van het vierhonderdste geboortjaar van de Nadere Reformatie een symposium annex tentoonstelling in Zeeland te organiseren.

In deze bijdrage zal getracht worden niet minder, maar ook niet meer dan zo'n vervolg op het bewuste artikel de lezer te presenteren. Niet minder, omdat de literatuur die sinds 1991 over het onderwerp verschenen is, verwerkt zal worden.

Tevens niet minder, omdat aspecten die toen of niet gezien werden óf onderbelicht bleven, nu aan de orde gesteld zullen worden en omdat veranderingen van inzicht zijn opgetreden en de feitenkennis is toegenomen. Dit artikel is echter tevens niet meer dan een vervolg op de eerste schets, aangezien zeventien jaren onderzoek na dato geen aanleiding geven om de grondlijnen van die eerste tekening te wijzigen.

Ten einde alle misverstanden op dat gebied bij voorbaat te voorkomen, is het goed aan het begin van dit artikel uitdrukkelijk aan te geven dat het begrip Nadere Reformatie hier in engere zin gehanteerd wordt. De begripsbepaling zoals die in 1995 in dit

1 W.J. op 't Hof, 'De Nadere Reformatie in Zeeland. Een eerste schets', in: A. Wiggers e.a. (ed.), *Rond de kerk in Zeeland. Derde verzameling bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Delft 1991, 37-82.

2 M.P. de Bruin, 'De Nadere Reformatie, hoe nader en hoe ver?', *Zeeuws Tijdschrift*, 24-5 (1974), 9.

blad gepubliceerd is,³ vormt dus het formele uitgangspunt van het onderzoek. Kort samengevat komt die erop neer dat de Nadere Reformatie het vroomheidsstreven van het Gereformeerde Piëtisme in programmatische activiteit vertaalde. Zonder de innerlijke belevingskant te verwaarlozen zette zij de Gereformeerde piëtistische woorden

en klachten om in daden, door niet alleen uitgewerkte programma's te ontwikkelen waarin aangegeven werd welke zaken in Kerk, politiek, maatschappij en gezin op welke wijzen Gereformeerde moesten worden, maar door deze programma's ook als concrete hervormingsvoorstellen bij de desbetreffende kerkelijke, politieke en maatschappelijke instanties in te dienen.⁴ Aangezien het schrijven en indienen van zo'n program veelal geen individuele actie betrof, was samenwerking van meet af een belangrijke dimensie van de Nadere Reformatie. Daarbij bedenke men dat onder een nadere reformator ook iemand verstaan wordt die welbewust bij zo'n programma aansloot. Dit alles heeft tot gevolg dat de Nadere Reformatie uitsluitend in de gestalte van een historische min of meer samenhangende beweging voorkwam.

Zeeland als wieg van de Nadere Reformatie

De Nadere Reformatie en Zeeland zijn twee grootheden die wederzijds veel aan elkaar te danken hebben gehad. Eerst wordt nu ingegaan op de betekenis die het Zeeuwse geweest voor de Gereformeerde vroomheidsbeweging heeft gehad. Het eerste aspect hiervan is dat de Nadere Reformatie in Zeeland ontstaan is. Of dit hetzelfde is als dat zij haar bestaan aan dat geweest te danken heeft, zal aan een nader onderzoek onderworpen worden.

Het feit dat met ingang van 1588 jaarlijks regelmatig geschriften van volledig of gedeeltelijk Gereformeerde piëtistische aard in de Nederlandse taal verschenen, in combinatie met het gegeven dat in het genoemde jaar de uitgave van de veelvuldig herdrukte en invloedrijke Nederlandse vertalingen van piëtistische werken van de Gereformeerde piëtist Jean Taffin (1528-1602) een aanvang nam, maakt het mogelijk om het Nederlands Gereformeerde Piëtisme als onderdeel van de internationale vroomheidsstroming in 1588 te laten beginnen. Vóór deze tijd kwamen piëtistische uitingen zo spaarzaamelijk voor dat men van niet meer dan piëtistische tendensen kan spreken.

In Zeeland is tussen 1588 en de aanvang van de Nadere Reformatie het aantal Gereformeerde piëtistische publicaties vrij beperkt gebleven: twee originele werken en drie vertalingen. De Zeeuwse geschriften vloeiden uit de ganzenveren van de kasteelheer van het slot te West-Souburg, Philips van Marnix (1540-1598), heer van Sint Aldegonde⁶ en van de Arnemuidense predikant Petrus Damman (?-1595)⁷. Twee van de drie overzettingen waren naar het Frans. De eerste was vertaald door de Arnemuidense predikant

3 C. Graafland e.a., 'Nadere Reformatie: opnieuw een poging tot begripsbepaling', Documentatieblad

Nadere Reformatie, 19 (1995), 105-184.

4 W.J. op 't Hof, Het Gereformeerde Piëtisme, Houten 2005, 52.

5 Zie voor het volgende [=Z.v.h.v.] W.J. op 't Hof, Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands,

1598-1622, Rotterdam 1978, 38-82, 278-280, 309-310, 547-550, 612-625.

6 Ph. van Marnix, Douwe vermaninge aende christelicke gemeeynten van Brabant, Vlanderen, Henegou, ende andere omliggende landen, beyde die noch onder t'cruyce sitten, ende die buyten slants geweken zijn; grootelicx dienende tot troost ende versterckinge in dese benaude tijden tegen alle aenvechtingen, Leiden 1589.

7 P. Damman, De drye laetste predicatien, Leiden 1595.

Joos van Laren sr. (1563-1618),⁸ die ook Dammans postume prekenbundeltje bezorgd

had. De tweede overzetting was van de hand van de Zeeuwse predikant van de Hollandse gemeente te Calais, Johannes Panneel (1573-1633),⁹ wiens gemeente onder de zorg van de classis Walcheren viel. De derde vertaling was uit het Engels en was een product van de Middelburgse predikant Michiel Panneel (?-1604),¹⁰ de vader van Johannes.

Nam Zeeland in de ontstaansgeschiedenis van de Gereformeerde piëtistische stroming in de Nederlanden weliswaar een onmiskenbare, maar geen dominante plaats in, geheel anders was de rol die er voor dat zuidelijke gewest weggelegd was in de opkomst van de beweging der Nadere Reformatie. Deze is niet alleen in Zeeland ontstaan, maar heeft zich ook geruime tijd voornamelijk in het Zeeuwse gemanifesteerd.

In het verleden is hier wel anders over gedacht. De in zijn tijd gezaghebbende Utrechtse hoogleraar S. van der Linde liet in 1982 een artikel verschijnen waarin hij het begin van de Nadere Reformatie verbond aan de persoon en de werkzaamheden van de hofprediker van Willem van Oranje (1533-1584) Taffin. Naar zijn mening was Taffin niet alleen de eerste die de noodzaak van een nadere reformatie inzag, maar ook de eerste die hiervoor een program ontwikkelde¹¹ Hiermee zou Holland de eer toekomen het gewest te zijn geweest waar de Gereformeerde vroomheidsbeweging de eerste tekenen van leven vertoonde.

Nu is het inderdaad zo, dat men een van Taffins oorspronkelijk in het Frans geschreven stichtelijke geschriften zou kunnen typeren als een reformatieprogram. Het werd nog in de zestiende eeuw onder de titel *Grondich bericht vande boetveerdicheyt des levens in het Nederlands* vertaald¹² en heeft een enorme invloed uitgeoefend. Toch zijn er twee zwaarwichtige en doorslaggevende redenen - afgezien van het feit dat Taffin het Nederlands niet beheerste - om de Nederlandse vroomheidsbeweging bij hem niet te laten beginnen. Van hem is geen nader-reformatorische samenwerking met anderen bekend en hij heeft ook geen volgelingen in de eigenlijke zin des woords heeft gehad.

In 1602 verzonden in Friesland de vijf predikanten wier gemeenten onder de grietenij Barradeel vielen, een schrijven aan de grietman waarin zij hun beklag deden over vele misstanden en aandrongen op krachtige maatregelen. Inhoudelijk en formeel kan deze brief aanspraak maken op de typering reformatieprogram. Hier is in tegenstelling tot bij Taffin wel sprake van coöperatie, maar de andere voorwaarde, namelijk historische continuïteit, ontbreekt.¹³ De Nadere Reformatie is derhalve niet in Holland, ook niet in Friesland, maar in Zeeland begonnen.

Nader gepreciseerd was de classis Schouwen-Duiveland de kraamkamer waarin de Nadere Reformatie het levenslicht aanschouwde. Willem Teellinck¹⁴ (1579-1629) was de vader van de boreling. Hij was geboortig van Zierikzee en afkomstig uit een

8 J. de l'Espine, *Een christelicke handelinghe, vande bekentnisse ende belydenisse der sonden tot God*, Middelburg 1597.

9 P. du Moulin, *Corte ende gegemeynsame onderwijsinghe om de siecken te vertroosten*, Middelburg 1607.

10 J. Napier, *Een duydelicke verclaringhe, uande gantsche Openbaringhe Joannis des apostels*, Middelburg 1600.

11 S. van der Linde, 'Jean Taffin: eerste pleiter voor "Nadere Reformatie" in Nederland', *Theologia Reformator*, 25 (1982), 6-29.

12 J. Taffin, *Grondich bericht vande boetveerdicheyt des levens*, Amsterdam 1597.

Gezien de dagtekening van de opdracht van vertaler Johannes Crucius, namelijk 1 juni 1595, zal de eerste editie in 1595 het licht hebben gezien.

13 W.J. op 't Hof, 'Hieronymus Honerbringa (?-1625): meer nadere reformator dan Gereformeerde piëtist', Documentatieblad Nadere Reformatie, 28 (2004), 105-108 en 133-134.

14 Z.v.h.v. W.J. op 't Hof, Willem Teellinck. Biografie en theologie, Kampen 2008.

7

van de invloedrijkste geslachten in Zeeland. Hij had dan ook tijdens zijn leven in het Zeeuwse overal invloedrijke familieleden of kennissen zitten. De reikwijdte van zijn vader Joos (1543-1594) bestreek zelfs de hele Republiek. Joos was namelijk een van de twee Zeeuwse leden in de Raad van State. Dit orgaan was in die tijd de hoogste politieke overheidsinstelling voor wat de landelijke financiën, legerzaken en buitenlandse politiek betreft. Vader Joos behoorde dus tot de nationale politieke elite.

Willem werd op 4 januari 1579 geboren en werd door zijn vader evenals zijn broers voorbestemd tot een politieke carrière. Dit betekende dat hij rechten ging studeren, ook al voelde hijzelf in zijn jeugd enige aantrekkingskracht tot de theologie. Na zijn reguliere studie te Leiden ondernam hij in overeenstemming met zijn hoge en rijke afkomst buitenlandse studiereizen, die in totaal maar liefst zeven jaren in beslag namen en die hem in elk geval naar Schotland, Frankrijk en Engeland voerden. In september 1603 promoveerde hij te Poitiers in Frankrijk in de rechten. Uit zijn Franse studietijd dateert een brief waaruit blijkt dat hij toen in een geestelijke crisis verkeerde en dat die betrekking had op de diverse richtingen binnen het Christendom. Hij vroeg zich af of de verschillen tussen de diverse stromingen er wel toe deden. Is het niet zo dat God iedereen aanneemt die oprecht in Christus gelooft en ook in overeenstemming met dat geloof leeft?

Na zijn promotie stak Teellinck de Noordzee over en kwam hij terecht in de gemeente van de bekende puritein Arthur Hildersam (1563-1632). Omstreeks januari 1604 beleefde hij in dat puriteinse klimaat tijdens een particuliere biddag een bekeringservaring. Naar alle waarschijnlijkheid moet bij die biddag gedacht worden aan een van de bijeenkomsten die door zo'n dertig predikanten - onder wie Hildersam - toen gehouden werden ter voorbereiding van de Hampton-Court-conferentie, waarop een petitie werd opgesteld die later namens duizend predikanten aan de nieuwe Engelse koning Jacobus I (1566-1625) overhandigd werd en waarin concreet aangegeven werd op welke punten de Anglicaanse Kerk verder Gereformeerde moest worden. Ongetwijfeld ligt hier de historische wortel van het eigene van de Nadere Reformatie, namelijk de reformatieprogramma's. Tevens is de term 'nadere of vordere reformatie' de Nederlandse vertaling van het in die tijd puriteinse kernbegrip 'further reformation'. Teellincks bekering bracht een diep ingrijpende ommekeer in zijn leven teweeg. De geestelijke crisis was over: de Gereformeerde leer die hij in de praktische gestalte van het Puritanisme had leren kennen, was voor hem de meest zuivere vertolking van het Woord van God. Zijn leven had nu echte inhoud en zin gekregen: God liefhebben boven alles en de naaste als zichzelf. Bovendien ging hij in september van dat jaar 1604 in zijn vaderstad in ondertrouw met de Engelse en puriteinse Martha Greendon, afkomstig van Derby. Toen Hildersam in het voorjaar van 1605 wegens zijn nonconformisme afgezet werd, verhuisde Teellinck met zijn echtgenote naar Banbury, een centrum van puritanisme. Tijdens zijn negen maanden tellend verblijf aldaar werd hij geheel voor de puriteinse idealen en praktijken ingewonnen. Vooral de stringente zondagsviering en strak gereguleerde gezinsgodsdienst hebben een onuitwisbare indruk op hem gemaakt. Hier kwam de zoeker definitief geestelijk thuis. In deze

periode voelde hij ook de roeping tot het ambt in zich opkomen. Ten gevolge hiervan keerde hij met zijn gezinnetje begin 1606 naar de Nederlanden terug en bereidde hij zich gedurende drie maanden aan de Leidse universiteit op het ambt voor.

In september 1606 werd Teellinck te Haamstede en Burgh beroepen, waar hij in november intrede deed. Zijn roeping tot het ambt stond in het teken van zijn verlangen om de puriteinse inzichten en praktijken in zijn eigen vaderland ingang te doen vinden. De verwerkelijking hiervan resulteerde in de opkomst van de Nadere Reformatie. In feite was deze dus het gevolg van Teellincks transpositie van het Puritanisme in de con-

8, 9

text van de Nederlandse kerkelijke, staatkundige en maatschappelijke verhoudingen. Het is dan ook geen wonder dat bestudering van het geheel van de Nadere Reformatie heeft geleid tot de conclusie dat het puriteinse karakter een van haar kenmerken is.¹⁵

Teellinck had zelf de zaken rond de aanbieding van een reformatieprogram aan de Engelse koning alsmede de daarmee samenhangende coöperatie tussen puriteinsgezinde predikanten in 1604 meegemaakt. Wat lag er dan voor hem meer voor de hand dan dat hij bij zijn pogingen het Puritanisme in de Nederlanden te introduceren ook heen zou werken naar vergelijkbare hervormingsvoorstellen en dat hij anderen voor zijn streven zou winnen, opdat er in gezamenlijkheid een vuist gemaakt kon worden?

Toen Teellinck in 1606 predikant te Haamstede en Burgh werd, zag hij van meet af de noodzaak van een nadere reformatie in. Zijn eersteling uit december 1607 of begin 1608 was een vertaling van een stichtelijke dialoog vervaardigd door de vader van het Engelse Puritanisme William Perkins (1558-1602).¹⁶ Hij schreef daarin een woord vooraf, dat één klacht over naamchristendom was.

Dat Teellinck het niet bij woorden liet, maar werkelijk tot daden overging,¹⁷ werd duidelijk op de vergadering van de classis Schouwen-Duiveland van 15 maart 1608. Hij bracht toen de heidense ongeregelheden die op vastenavonden en kermissen zowel in Haamstede als elders op het platteland voorkwamen, ter sprake en vroeg om maatregelen. Hij werd afgevaardigd om daar uit naam van de classis te Middelburg bij Gecommitteerde Raden van Zeeland op aan te dringen. Tevens moest hij daarbij - zo vond de classis - de rederijkersspelen en de sabbatsontheiliging betrekken. Eerst op 21 mei werd Teellinck in de gelegenheid gesteld dat alles nog wel in een vergadering van de Staten van Zeeland naar voren te brengen. Zijn woorden sorteerden zoveel effect, dat de Staten besloten de ambachtsheren van Haamstede en omliggende heerlijkheden per schrijven op te dragen zulke zaken per omgaande te verbieden en de sabbat te respecteren overeenkomstig Gods Woord. Mochten de aangeschrevenen in gebreke blijven, dan zouden de Staten zelf zo'n verbod uitvaardigen. Het is verbazingwekkend en waarschijnlijk alleen aan de familierelaties van Teellinck te danken dat deze het hoogste politieke orgaan van de provincie tot zulke ferme uitspraken wist te brengen. Het bleef overigens niet bij uitspraken, want naar hierna nog blijken zal hebben de Staten de daad bij het woord gevoegd.

Het succes dat Teellinck bij de Staten had weten te boeken, werkte stimulerend op de besluitvorming van de classis. Toen deze op 28 juni 1608 Teellinck met twee collega's voor een provinciale kerkelijke vergadering naar Middelburg afvaardigde, droeg zij hen tevens op de gewestelijke overheid zover te krijgen, dat deze een officieel verbod zou uitvaardigen met betrekking tot volksspelen, toneelvoorstellingen, loterijen en dobbel- partijen.

In juli of augustus 1608 verscheen een eigen geschrift van Teellinck, dat hij opdroeg aan de Staten-Generaal: *Philopatris*.¹⁸ Hierin geeft hij een beoordeling van de Neder-

landse politiek met betrekking tot de vredesonderhandelingen met Spanje. In het kader hiervan roept hij de predikanten op om de overheid te vermanen tot reformatie van de vele misstanden en haar te onderwijzen hoe die hervorming volgens Gods Woord dient

15 Graafland e.a., 'Nadere Reformatie: opnieuw een poging tot begripsbepaling', 149-150.

16 W. Perkins, Een dialogue, oft T'samen-sprekinghe wanden staet van een christen mensche, Middelburg 1617. Dit is de tweede en oudst bekende druk. Het woord vooraf van de hand van Teellinck dateert van 5 december 1607.

17 Z.v.h.v. Gemeentearchief Schouwen-Duiveland, Archief Classis Zierikzee, inv.nr. 1, Acta Classis Schouwen-Duiveland.

W. Teellinck, Philopatris, ofte Christelijck bericht hoemen staets saecken sonde moghen gheluckelick uytvoeren: dienende tot desenjeghenwoordighen vredehandel, Middelburg 1608.

10

te geschieden. Mochten er tevergeefs gepaste middelen ter verbetering aangewend zijn, dan dienen zij bij de overheid erop aan te dringen dat zij die overtredingen die publiekelijk bedreven worden, ook zal straffen. Concreet volgt daarop een artikelsgewijs geleed reformatieprogram, dat blijkens de omvang, maar ook blijkens het feit dat hiermee eerst de paginering van het schotschriftje begint, de kern van het werkje vormt. Tegen alle heersende zonden dienen strenge wetten uitgevaardigd en ook uitgevoerd te worden. Tevens moet de overheid er zorg voor dragen dat heel het volk onder het gehoor van de Gereformeerde prediking komt en dat overal en met name op het platteland de catechese ingevoerd wordt. Het lijkt geen enkele twijfel: Philopatris was Teellincks eerste reformatiegeschrift, en nog wel gericht aan het hoogste politieke orgaan dat de Republiek kende. Het werkje moet behoorlijk aangeslagen zijn, want in 1621 verscheen er reeds een derde druk.

Op de classisvergadering van 28 oktober 1608 zag Teellinck zijn kans weer schoon. Naar aanleiding van een vechtpartij met dodelijke afloop binnen de heerlijkheid Haamstede deed hij zijn beklag dat de sabbat zowel onder als buiten kerktijd zeer schandelijk ontheiligd werd. Daarop droeg de classis hem en zijn Zierikzeese collega Godefridus Udemansi⁹ (1581-1649) op de magistraat van Zierikzee te benaderen met het verzoek medewerking te verlenen aan een actie bij Gecommitteerde Raden ten einde daartegen opgetreden zou worden. Op 27 januari 1609 werd het stuk dat de beide heren over de sabbat opgesteld hadden, door de classis geapprobeerd.

Op 11 februari 1609 verscheen Udemans namens de classis in de vergadering van Gecommitteerde Raden. Hij stelde aan de orde dat ondanks het schrijven van de Staten van mei 1608 aan de ambachtsheren en schouten van Haamstede, Burgh en Renesse tegen de volksspelen, het lopen met de zotskap, het haringtrekken enzovoorts, al deze ongerechtigheden nog steeds doorgingen. Omdat de vastenavondspelen in aantocht waren, verzocht hij om een op scherpe toon gestelde herhaling van hun schrijven aan de genoemde schouten, aan wie hij de baljuw van Brouwershaven toevoegde. Opnieuw willigden Gecommitteerde Raden het verzoek in...

Dat de classis niet op haar lauweren ging rusten, kwam op 12 november 1608 openbaar toen er een gravamen voor de komende provinciale synode geformuleerd werd. Daarin deed zij het voorstel de Staten te verzoeken door middel van een plakkaat allerlei wanordelijkheden en zondagsontheiliging te verbieden en uitsluitend gerechtelijke functionarissen aan te stellen die tot de Gereformeerde Kerk behoorden.

Alleen die zouden immers geneigd zijn de plakaten metterdaad te handhaven. Het reformatieprogramma dat Philopatris bevatte, de door Teellinck en Udemans opgestelde en door hen namens de classis bij Gecommitteerde Raden ingediende remonstrantie over de sabbat en de overige door Teellinck geïnspireerde en geïnstigeerde classicale al dan niet geslaagde pogingen om de gewestelijke overheid tot een reformatie van het volksleven te bewegen, zijn feiten die het wettigen om 1608 als het geboortjaar van de Nadere Reformatie te beschouwen.²¹

19 Zie voor hem [=Z.v.h.] P.J. Meertens, 'Godefridus Cornelisz Udemans', Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis, Nieuwe Serie, 28 (1936), 65-106; K. Exalto, 'Godefridus Udemans (1581/2-1649)' in: T. Brienens e.a., De Nadere Reformatie en het Gereformeerde Piëtisme, 's-Gravenhage 1989, 87-121.

20 Zeeuws Archief, Archief van de Staten van Zeeland, Resoluties van Gecommitteerde Raden, inv.nr. 480, d.d. n februari 1609.

21 Het valt te betreuren dat J.I. Israel in zijn standaardwerk over de Nederlandse Republiek het begin van de Nadere Reformatie koppelt aan de staatsgreep van Maurits in 1618: J.I. Israel, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806*, Oxford 1995, 474. Ook de drievoudige argumentatie die H. Westerink in stelling brengt tegen de koppeling van het begin van de Nadere Reformatie aan Teellinck en het jaar 1608 is allesbehalve valide: H. Westerink, *Met het oog van de ziel. Een godsdienstpsychologische en mentaliteitshistorische studie naar mensvisie, zelfonderzoek en geloofsbeleving in het werk van Willem Teellinck (1579-1629)*, Zoetermeer 2002, 33-35; vgl. W.J. op 't Hof, Boekbespreking van Westerinks studie, Documentatieblad Nadere Reformatie, 30 (2006), 93

11

Na 1608 is Teellinck gestaag doorgegaan met zijn pogingen om de Nederlandse samenleving te laten doortrekken van de puriteinse zuurdesem. In februari of maart van 1609 kwam zijn tweede vertaling van een puriteins werkje voor de lezers beschikbaar: *Corte verhandelinghe van de voornaemste christelicke oeffeninghen*.²² Het was opgesteld door zijn geestelijke vriend en collega William Whately (1583-1639), die hij in Banbury had leren kennen. Zeer uitzonderlijk, zo niet uniek is het dat dit werkje nooit in de oorspronkelijk taal gepubliceerd is. De inhoud daarvan is dus alleen maar via de Nederlandse vertaling bekend! Als geestelijke werkzaamheden worden besproken het lezen van en het mediteren over de Bijbel, het bidden, de geestelijke samenspreking, het horen van het gelezen en het gepredikte Woord, het gebruik van de sacramenten, het onderhouden van de rustdag, het godsdienstig vasten en het afleggen van geloften. Het was Teellincks stellige overtuiging dat in de weg van deze werkzaamheden de door hem beoogde hervorming gerealiseerd kon worden.

Op 27 januari 1610 stond de classis Teellinck toe een notoire dronkaard onder censuur te zetten, zonder overigens diens naam aan de gemeente bekend te maken. Er werd te Haamstede en Burgh ernst met de tucht gemaakt!

Op 26 oktober 1611 vroeg de kerkenraad van Haamstede op welke wijze ongeschikte Doopgetuigen buiten de kerkdeur gehouden moesten worden. Het antwoord van de classis luidde dat de kerkenraad dit zelf kon uitmaken. Uit dit jaar dateert ook Teellincks *Ontdeckinge des vermomden Balaams*²³, een weerlegging van een jezuïtische bestrijding van zijn *Timotheus*²⁴, dat hij in 1609 tegen het bezichtigen van roomse beelden de wereld ingezonden had. In zijn *Ontdeckinge des vermomden Balaams* wekte hij ook de overheid op de paus te bestrijden en drong hij er bij de

Gereformeerden in het algemeen op aan alle overblijfselen uit het pausdom op te ruimen.

Op 25 juli 1612 vroeg de kerkenraad van Haamstede of een lidmaat die in plaats van de kerkdiensten te bezoeken de dag des Heeren doorbracht met feestgelagen en pleziertochtjes, niet censurabel was. In de acta is als antwoord opgetekend: "ja,"ende dat men alsucke persoonen ernstelyck daerover behoorde te vermanen, overmidts het strydt tegen het eynde des vyerden gebodts."²⁵

Uit dit overzicht blijkt duidelijk dat de reformerende werkzaamheden van Teellinck in 1608 geen incidenten waren, maar dat zij de ontsluiting vormden van een door hem bewust opgezet program van puritanisering van het Nederlandse geestelijke leven. In de tweede plaats komt naar voren dat hij bij zijn streven steevast de classis betrok en dat hij erin slaagde deze aan zijn zijde te krijgen. In de derde plaats wordt zichtbaar dat hij door zijn vele familiale connecties op allerlei politieke niveau's in zijn nader-reformatorisch streven meer wist te bereiken dan menig een van zijn collega's.

Het was niet alleen een collectief in de vorm van de classis, maar het waren ook personen op wie Teellinck in zijn Haamstedese periode nader-reformatorische invloed uitgeoefend heeft. De eerste die dan genoemd dient te worden is Willem Teellincks oudste

22 W. Whately, Corte verhandelinghe van de voornaemste christelicke oeffeninghen, Middelburg 1609.

23 W. Teellinck, Ontdeckinge des vermomden Balaams, dat is: Grondich bewijs wande nieticheyt des vry-gheleydes tot het begapen der paepsche afgoden, Middelburg 1611.

24 W. Teellinck, Timotheus, ofte Ghetrouwe waerschouwinge tegen het verdrietelick begapen der affg oden, ende afgodisschen dienst der papisten, Middelburg 1611. Blijkens de datering van de dedicatie, 2 juli 1609, kwam de eerste druk in 1609 uit.

25 Gemeentearchief Schouwen-Duiveland, Archief Classis Zierikzee, inv.nr. 1, Acta Classis SchouwenDuiveland, d.d. 25 juli 1612. Alle archivalische gegevens betreffende Schouwen-Duiveland in dit artikel zijn te danken aan de gemeentearchivaris van Schouwen-Duiveland H. Uil, waarvoor ik hem graag mijn hartelijke erkentelijkheid betuig.

12

broer Eeuwout²⁶ (1573-1629). Deze had in 1603 de hoge en financieel aantrekkelijke post van ontvanger-generaal van de Staten van Zeeland gekregen en had toen vanuit zijn vaderstad Zierikzee naar Middelburg moeten verhuizen. In een bestek van tien jaren, 1616-1625, schreef hij niet minder dan 21 pamfletten, waarvan negen voluit piëtistisch, zo niet nader-reformatorisch waren. De overige worden beheerst door de polemiek met de remonstranten en de Rooms-katholieke Kerk alsmede door nationale en internationale politiek-militaire verwickelingen, ook al is in de meeste een piëtistische ondertoon niet afwezig.

In zijn eersteling doet Eeuwout de persoonlijke ontboezeming dat de lectuur van Nederlandse vertalingen van Engelse puriteinse werken op hem niet minder dan een bekerings-effect heeft gehad. Geen menselijke geschriften hebben hem meer beïnvloed dat die overzettingen. Zonder enige twijfel houdt dit in dat hij niet alleen zijn bekering, maar ook zijn piëtistische ligging en zijn ijveren voor een nadere reformatie in de middellijke weg aan die geschriften te danken had. De vraag waar het in dit verband nu op aankomt, is: Hoe is Eeuwout in contact gekomen met die vertalingen? Het kan haast niet anders of hij is de eerste bekeerling van de puriteinse zendingsijver

van zijn jongere broer Willem geweest. Alle gegevens wijzen erop dat er tussen beiden een heel diepe en geestelijke band heeft bestaan en dat zij op allerlei terreinen nauw samenwerkten.

Zo was in november 1607 een brief van Eeuwout gericht aan Willem er de oorzaak van dat de laatstgenoemde met succes de zaak van een eigen Zeeuwse theologische opleiding op de classis aanhangig maakte. Op aandringen van Eeuwout schreef Willem in 1609 een werk tegen het reizen naar de Zuidelijke Nederlanden om daar beelden in rooms-katholieke kerken en kloosters te gaan bezichtigen. Tevens verwijt hij hierin de Staten-Generaal dat zij niet tegen de remonstranten optreden.

Eeuwout prijst Willem en diens geschriften in zijn eigen oeuvre vaak sterk aan, terwijl Willem van zijn kant zijn Noord-sterre uit 1621, een soort handboek voor de ware godzaligheid, aan Eeuwout opdroeg en daarbij hun innige, piëtistische samenwerking liet uitkomen. Enige jaren later vormden zij de kern van informele bijeenkomsten van kerkelijke en politieke heren waarop van gedachten gewisseld werd over de wijze waarop een nadere reformatie het beste nagestreefd kon worden.

De tweede persoon die in dit verband vermelding verdient, is Udemans.²⁷ Deze meldt een paar keer in zijn particuliere correspondentie uit de jaren twintig dat hij inzake zijn sabbatbeschouwing leunt op de vader van het Puritanisme Perkins. Omdat van hem puriteinse invloeden noch nader-reformatorische activiteiten bekend zijn uit de tijd vóór 1606, ligt het voor de hand in Udemans' puriteinse opvatting over het vierde gebod de bezielende en stimulerende overtuigingskracht van Teellinck te vermoeden. Te meer omdat de geestdriftige waardering van Perkins toch wel erg sterk lijkt op die van Eeuwout Teellinck. In dit licht was de cooperatie tussen Willem Teellinck en Udemans eind 1608 en begin 1609 met betrekking tot het opstellen van een remonstrantie over de sabbat en bestemd voor Gecommitteerde Raden niet een onbewuste samenloop van omstandigheden, maar een veelzeggende combinatie.

De derde persoon is de Renessese predikant Josias van den Houte²⁸ (1582-1623). Op de classicale vergadering van 24 april 1613 vroegen de gemeenten van Renesse en Haamstede toestemming om censuur te mogen toepassen op moedwillige en onver-

26 Z.v.h.v. W.J. op 't Hof, Eeuwout Teellinck. Leven, werk en betekenis, Rumpst 1999.

27 Z.v.h.v. Op 't Hof, Engelse piëtistische geschriften, 566-567 en 628.

28 Z.v.h. W.J. op 't Hof, 'Josias van den Houte', in: T. Brienens e.a., Figuren en thema's van de Nadere Reformatie, I, Kampen 1987, 23-26.

beterlijke zondaren. Hieruit blijkt zonneklaar dat Van den Houte als predikant van Renesse zich aansloot bij Teellincks nader-reformatorische inspanningen.

De vierde bekeerling was Teellincks neef Adriaan Hoffer (1589-1644).²⁹ Teellinck had nog maar goed en wel in 1613 de herdersstaf in de Middelburgse gemeente opgepakt of Hoffer droeg een door hem uit het Latijn vertaald werkje van Daniël Heinsius (1580-1655) aan hem op.³⁰ In de opdracht doet Hoffer zich kennen als een piëtist en stelt hij het leven en het werk van zijn neef ten voorbeeld. Hiermee openbaarde hij zich publiekelijk als een voor- en medestander van het door Teellinck ontketende puriteinse vroomheidsoffensief en de door hem geïnitieerde vroomheidsbeweging van de Nadere Reformatie. Hij mag daarom gezien worden als de eerste lekenvertegenwoordiger van deze beweging. Ten overvloede kan nog gewezen worden op Teellincks inscriptie in Hoffers vriendenalbum. Het motto is 1 Timotheüs 6:6: "Doch de godzaligheid is een groot gewin met vergenoeging". In het onderschrift

heeft Teellinck het over hun ware vriendschap.

Het feit dat Teellinck in korte tijd minstens vier personen uit zijn omgeving die belangrijke posten in de Zeeuwse Kerk en maatschappij bezetten, voor zijn puriteinse streven wist te winnen, wijst erop dat hij al heel snel een identificeerbare historische beweging in gang gezet heeft. Weliswaar kwam zij op in een netwerk van contacten, maar steeds bleek Teellinck de initiërende en inspirerende persoon te zijn als het ging

29 Z.v.h.v. W.J. op 't Hof, 'De godsdienstige ligging van Adrianus Hofferus', in: W.J. op 't Hof e.a., Adrianus Hofferus (1589-1644). Drie opstellen over Hofferus' ambtelijke loopbaan, godsdienstige positie en literaire betekenis, alsmede gravures en een bloemlezing uit zijn Nederduytsche poëmata, Amsterdam 1993, 19-46.

30 D. Heinsius, Ghespreck van Daniel Heynsius over dien dagh, op den welcken God Sich onder de men- schen verthoont heeft, Zierikzee 1613, A2r.-A6v.

14.

om nader-reformatorische aanzetten en activiteiten. De classis Schouwen-Duiveland en zijn collega's wilden hem bij zijn hervormingsstreven wel steunen, maar zij hebben zelf - althans in de periode dat Teellinck op Schouwen-Duiveland het ambt bediende - geen initiatieven ontplooid om volgens vastgestelde lijnen heen te werken naar een herstel van wat in Kerk, maatschappij en politiek in ongerede was. De enige van wie men dat voor dat tijdvak kan bevroeden, is Willems broer Eeuwout, maar die woonde toen al op Walcheren.

De conclusie kan niet anders luiden dan dat Schouwen-Duiveland nooit de bakermat en de gelijknamige classis nimmer de wieg van de Nadere Reformatie geweest zouden zijn, als Teellinck niet in Zierikzee geboren was en als hij niet Haamstede en Burgh als zijn eerste gemeente had gekregen. Had zijn wieg in een andere provincie gestaan en was hij als kandidaat in de theologie in een andere classis tot het ambt bevestigd, dan zou naar alle waarschijnlijkheid daar de Nadere Reformatie tot stand en eerste groei gekomen zijn. Het genoemde voorbeeld van de Friese predikanten in de grietenij Barradeel laat zien dat ook buiten Schouwen-Duiveland in het bijzonder en Zeeland in het algemeen de religieuze en kerkelijke geesten soms rijp waren voor doelstellingen die Teellinck bezielde.

Zeeland als terrein van triomf van de Nadere Reformatie

Er is geen provincie waarin de doorwerking van de Nadere Reformatie zich zo heeft doen gelden als Zeeland. Men heeft er echter rekening mee te houden dat naar de aard van het overgebleven bronnenmateriaal in het algemeen al veel van deze invloed verborgen zal blijven. Op grond van wat tot hiertoe bekend is, kan het succes dat deze vroomheidsbeweging in Zeeland behaald heeft, voornamelijk gerelateerd worden aan lokale concentraties van vertegenwoordigers daarvan en aan de invloed daarvan op de Zeeuwse maatschappij in het algemeen en op de Zeeuwse Kerk in het bijzonder zowel op classicaal als synodaal niveau. Dit in tegenstelling tot het begin van de Nadere Reformatie, dat vrijwel geheel moet worden toegeschreven aan de activiteiten en invloedssfeer van Teellinck als dorpspredikant van Haamstede en Burgh.

Het zal blijken dat de lijnen die er tussen de nader-reformatorische centra liepen, talloos en gevarieerd van aard waren. Als zodanig zijn ze manifestaties van het bewegingskarakter van de Nadere Reformatie.

Middelburg

Als eerste stedelijke centrum komt de Zeeuwse hoofdstad in beeld. Immers in 1613 verwisselde Teellinck Haamstede en Burgh voor Middelburg, waar hij samen met zijn broer Eeuwout een uiterst energiek en invloedrijk nader-reformatorisch duo vormde. Tot hun beider sterfjaar 1629 publiceerden zij tientallen nader-reformatorische werken, waarin zij met grote ernst en bewogenheid nimmer aflatend hamerden op het aanbeeld van de reformatie der zeden. Het leeuwendeel daarvan was afkomstig van Willem. In 1627 verscheen diens hoofdwerk Noodwendigh Vertoogh, waarin voor het eerst het program van de Nadere Reformatie op alomvattende wijze uiteengezet werd. Tot de Middelburgse kring van nadere reformatoren behoorde ook de nauw met de beide Teellincks bevriende en sterk door hen beïnvloede Middelburgse schoolmeester Johannes de Swaef (1594-1653). Deze vertaalde niet slechts drie Gereformeerde piëtistica, waaronder twee piëtistisch puriteinse werken, maar publiceerde in 1621 ook de eerste pedagogie van de Nadere Reformatie, waarmee hem de eer toekomt de eerste in de Nederlanden te zijn geweest die een opvoedkundig handboek in de Nederlandse taal opstelde. De twee piëtistisch puriteinse geschriften zette hij over op instigatie van de gebroeders Teellinck. Na hun verscheiden publiceerde hij zowel een eigen werk als een vertaling van een piëtistisch puriteins geschrift. De overzetting was indertijd eveneens op hun verzoek tot stand gekomen, terwijl de uitgave hiervan te danken was aan de aandrang van onder anderen Petrus Gribius (1602/3-1666). Deze was in zijn studietijd te Franeker bevriend geraakt met de oudste zoon van Willem Teellinck, Maximiliaan³² (1605-1753). Hij huwde in 1633 diens zuster Johanna en stond van 1642-1652 als Engels predikant te Middelburg. Toen hij van 1646-1648 een reis naar Brazilië maakte, werd hij vervangen door zijn zwager Johannes Teellinck³³ (?-1674), die daarna dienaar des Woords te Vlissingen en te Utrecht is geworden.

Willem Teellinck werd opgevolgd door een andere nadere reformator, Carolus de Maets (1597-1651), wiens Middelburgse periode liep van 1629-1638. Een andere geestverwant was Isak Hoornbeeck (1587-1648), die de gemeente van de Zeeuwse hoofdstad van 1617-1648 diende.

Zowel Gribius als Johannes Teellinck zullen hun beroep naar de Zeeuwse hoofdstad te danken hebben gehad aan hun zwager en broer Maximiliaan, die hier met ingang van 1640 een predikantsplaats bezette, nadat hij dit eerst te Vlissingen en te Zierikzee had gedaan. Hij bezorgde de uitgave van diverse nader-reformatorische geschriften van zijn vader en van zichzelf. Tot aan zijn heengaan in 1653 is hij de inspirerende spil van de Middelburgse kring der nadere reformatoren geweest.

31 Z.v.h.v. L.F. Groenendijk, 'Johannes de Swaef (1594-1653)' in: T. Brienens e.a., Figuren en thema's van de Nadere Reformatie, II, Kampen 1990, 11-18.

32 Z.v.h. T. Brienens, 'Maximiliaan Teellinck (ca. 1606-1653)', in: J.B.H. Alblas e.a., Figuren en thema's van de Nadere Reformatie, III, Rotterdam 1993, 69-82.

33 Z.v.h. T. Brienens, 'Johannes Teellinck (ca. 1623-1674)', in: T. Brienens e.a., Figuren en thema's van de Nadere Reformatie, II, Kampen 1990, 46-56.

Vanaf het midden van de zeventiende eeuw heeft een aanzienlijk aantal predikanten te Middelburg in de geest van de Nadere Reformatie gewerkt. Dit betreft mannen als Abraham van de Velde (1663-1677), Johannes Thilenus (1666-1692), Pieter Smijtegelt (1680-1697), diens neef Bernardus Smijtegelt³⁴ (1695-1735), Jacobus Fruytier³⁵ (1695-1700), Jacobus Leydekker (1698-1729), een neef van De Maets en

van Bernardus Smijtegelt, Carolus Tuinman (1699-1728) en Henricus de Frein (1700-1746). Van hen hebben Van de Velde, Leydekker, Tuinman en De Frein in hun Middelburgse tijd nader-reformatorische geschriften het licht doen zien. Er zijn aanwijzingen dat Van de Velde nader-reformatorische invloed op het beleid van de Middelburgse kerkenraad ter zake van het aannemingsbeleid van nieuwe lidmaten heeft uitgeoefend. Dit wijst erop dat hij in de Zeeuwse hoofdstad een voortrekkersrol vervulde als het ging om nader-reformatorische activiteiten. Zowel daar als elders in de provincie bevorderde hij het conventikelleven.³⁶

Wellicht mogen de zes werken die in de periode 1720-1740 van de hand van de Middelburgse lidmaat Lambertus Myseras (1676-1740) verschenen, tot hetzelfde genre als die van de genoemde plaatselijke predikanten gerekend worden. Getuige de tientallen drukken hebben zij een enorme opgang gemaakt. In elk geval zat de opperboekhouder van de West-Indische Compagnie **Pieter Morilyon** (1704-1783) op eenzelfde gezelschap als **Myseras**, was hij van 1749-1750 en 1753-1754 ouderling van de Middelburgse gemeente en was hij een liefhebber van de preken van Bernardus Smijtegelt en De Frein. Zijn gezinsleven kenmerkte zich door een religieuze dagindeling die geheel voldeed aan de voorschriften van de Nadere Reformatie.³⁷ Ook de Middelburgse stichtelijke dichter Pieter Boddaert (1694-1760), die van dezelfde geestelijke kringen deel uitmaakte, heeft volgens zijn biograaf S.D. Post nadrukkelijker dan welke andere achttiende-eeuwse dichter ook de idealen van de Nadere Reformatie vorm gegeven.³⁸

Zierikzee

Udemans is van 1604-1649 predikant te Zierikzee geweest. Met ingang van 1609 kwam van zijn hand een aanzienlijk aantal nader-reformatorische traktaten uit, onder andere handleidingen voor handelaars en zeevarenden en een werk tegen lang haar bij mannen. Hij is de belangrijkste vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie in Zierikzee geweest.

In de loop der jaren heeft Udemans er in Zierikzee uitgesproken medestanders als collega bijgekregen. Van 1621-1623 stond hier Van den Houte, die in zijn Renaissance tijd drie nader-reformatorische geschriften gepubliceerd had, waaronder een handleiding voor boeren. Hij werd opgevolgd door Martinus Bruynvisch (1591-1661), die van 1624-1661 de Zierikzeese gemeente gediend heeft en die oom tegen Udemans moest zeggen. Van Bruynvisch zijn enige preken in de geest van de Nadere Reformatie op de boekenmarkt verschenen. Vier van zijn zoons zijn eveneens predikant te Zierikzee geweest: Cornelis van 1650-1652; als diens opvolger Adrianus³⁹ van 1653-1676; Rochus van 1661-

34 Z.v.h. M.J.A. de Vrijer, Ds Bernardus Smytegelt en zijn "Gekrookte Riet", Amsterdam 1947; S.D. Post, Bernardus Smijtegelt, dienstknecht van God, Houten 2001.

35 Z.v.h. J. Kooien, Jacobus Fruytier. Een strijdvaardig vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie, Utrecht 2000.

36 W.J. op 't Hof, 'Abraham van de Velde als auteur van Bedenckelicke t'Ssamen-Spraecke raeckende De gelegentheydt deses Tijts; ende Van de Kennisse Gods (1664)', Zeeland, 2 (1993), 86a-b, 89a., 90a-b.

37 S.D. Post, Mij zal niets ontbreken. Uit het leven van Pieter Morilyon, Houten 2003.

38 S.D. Post, Pieter Boddaert en Rutger Schutte, piëtistische dichters in de achttiende eeuw, Houten 1995, 115.

39 Z.v.h. K. Exalto, "Adrianus Bruynvisch en zijn "Heyl des Heeren" 1679', in: K. Exalto, *Beleefd geloof*. Acht schetsen van Gereformeerde theologen uit de 17e eeuw, Amsterdam 1974, 75-101.

17

1664; als diens opvolger Godefridus van 1664-1673. In de plaats van Adrianus kwam in 1676 zijn zoon Johan, die in 1689 overleed. Deze gaf een nader-reformatorische preken- bundel van zijn vader uit.

Van 1628-1640 was Maximiliaan Teellinck een collega van Udemans. In deze Zierikzeese periode verzorgde hij de publicatie van diverse manuscripten van zijn vader, terwijl hij zelf enige werken van dezelfde - nader-reformatorische - strekking uitgaf. In 1636 voegde Petrus Wittewrongel^{4°} (1609-1674), die van Middelburg geboortig was, zich - slechts voor twee jaar - bij de Zierikzeese nadere reformatoren. Blijkens lofdichten van zijn hand kan Johannes Rogiers (?-1654), die de Zierikzeese gemeente van 1648-1654 diende, ook tot deze kring gerekend worden. Een niet-theoloog die hiervan deel uitmaakte, was de Zierikzeese patriciër Hoffer, die op grond van dedicaties en translaties mag gelden als een secundaire representant van de Nadere Reformatie. Hij was een neef van al de genoemde Teellincks en heeft diepgaande invloed ondergaan van Udemans.

De postume geschriften van Johannes Beukelman (1704-1757), Zierikzees predikant van 1730-1737, laten zien dat de geest van de Nadere Reformatie in de achttiende eeuw te Zierikzee nog niet gestorven was.

Het is opmerkelijk dat de kerkelijke gemeente van Renesse en Noordwelle in de loop van de zeventiende eeuw vele nadere reformatoren onder haar dienaren des Woords heeft geteld: Van den Houte (1610-1621), Wittewrongel (1632-1636), Rogiers (1636-1639), Theodorus Teellinck (1641-1653) en Melchior Leydekker (1663-1678), een broer van Jacobus.

Er was dus op Schouwen-Duiveland nog een tweede dorpsgemeentedie na Haamstede en Burgh die als uitvalsbasis van de Nadere Reformatie heeft gediend, ook al zijn daar minder nader-reformatorische geschriften geconcipieerd dan in de Haamstedese pastorie. Feitelijk was er nog een derde dorpspastorie waar nader-reformatorische plannen gesmeed zijn, namelijk die van Ouwkerk. Daar leefde en werkte van 1689-1719 een gelijknamige kleinzoon van Willem Teellinck (?-1719), die blijkens de kerkenraadsacta bewust en weloverwogen in de hervormingssporen van zijn grootvader trad. Hij vormt het onomstotelijke bewijs dat de beweging van de Nadere Reformatie in de regio van haar ontstaan ten minste tot in de eerste decennia van de achttiende eeuw onafgebroken een historisch fenomeen is geweest. Beukelman was derhalve geen losliggende zwerfsteen. Tevens is aan kleinzoon Willem Teellinck af te lezen dat die periode van meer dan een eeuw vrijwel geheel gedomineerd werd door de familie Teellinck.

Vlissingen

De Nadere Reformatie is in Zeeland allerminst beperkt gebleven tot Middelburg en Zierikzee. Een derde nader-reformatorisch stadscentrum was Vlissingen. Hiermee is het predikantengeslacht Van Laren verbonden. Joos van Laren sr., die reeds eerder als piëtistisch predikant te Arnemuiden ter sprake gekomen is, diende deze gemeente van 1585-1608, waarna hij tot 1618 te Vlissingen werkzaam was. Zijn zoon Daniël¹⁴¹ (1585-?) werd in 1609 zijn collega. Door Daniël gehuldigde chiliastische opvattingen noodzaakten hem in 1623 afstand van zijn bediening te Vlissingen te doen. Voor het

overige hield hij er nader-reformatorische inzichten op na. Dit geldt eveneens van zijn broer Joos (1586-1653), die zijn vader te Vlissingen in 1619 opvolgde en hier tot 1653 bleef.

Joos van Laren jr. schreef in 1621 een brief aan zijn oud-leermeester Sibrandus Lubbertus (?-1625), waarin hij zich als een medestander van Willem Teellinck bij diens streven naar nadere reformatie deed kennen en waarin hij Lubbertus om diens offici-

40 Z.v.h. L.F. Groenendijk, *De nadere reformatie van het gezin. De visie van Petrus Wittewrongel op de christelijke huishouding*, Dordrecht 1984.

41 Z.v.h. M. Potjer, 'De krant van 1630: een inval bij de Remonstranten en de klap van een chiliast', *Arnhem de Genoeglijkste*, 20 (2000), 113-133.

18

ele goedkeuring van Teellincks traktaat over de sabbat vroeg.⁴² In 1632 stelde hij een aanbevelend woord vooraf op voor een postuum uitkomend geschrift van Teellinck, waaruit een enorme hoogachting voor de laatste spreekt. Deze uitgave werd bezorgd door Maximiliaan Teellinck, die als predikant van de Engelse gemeente te Vlissingen van 1627-1628 een naaste collega van Joos van Laren was geweest.

Joos van Laren jr. liet zelf uitsluitend wetenschappelijke werken verschijnen, maar na zijn overlijden kwamen er tientallen preken van hem op de boekenmarkt. Deze werden uitgegeven door zijn zoon Abraham (1633-1679), die stadsdrukker van Vlissingen was. Abraham is een interessante figuur, die als niet-theoloog in feite een werkzamer aandeel in de verbreiding van het gedachtegoed en de idealen van de Nadere Reformatie gehad heeft dan zijn vader en grootvader. Zelf heeft hij een traktaatje over de nadere reformatie van het ambt van ouderling op zijn naam staan. Tevens heeft hij diverse door hem zelf vertaalde piëtistisch puriteinse werken op de drukpers gelegd. Als drukker en uitgever nam hij een uitzonderlijke positie in. Voor zover bekend heeft hij uitsluitend lectuur uitgegeven die volledig overeenstemde met zijn geestelijke, nader-reformatorische ligging. Als zodanig komt hem de titel toe van de uitgever van de Nadere Reformatie in Zeeland. Door zijn uitgeverij had hij contacten met Nicolaus Bárenzonius (1609-1682) in Goes en met David Montanus⁴³ (?-1687) en Jacobus Koelman⁴⁴ (1631-1695) in Sluis. Ten slotte wijdde een oom van Abraham en een zoon van Joos van Laren sr., Arnold, van 1651-1676 zijn krachten aan de bearbeiding van de Engelse gemeente te Vlissingen.

De kring van nadere reformatoren te Vlissingen is met de Van Larens en Maximiliaan Teellinck niet uitgeput. Het begint al met een broer van de laatste, Johannes, die van 1649-1655 deze gemeente diende. Verder mag gewezen worden op de predikanten Johannes van den Brande (1625-1656), Thomas Pots (1655-1689), die al van 1645-1651 de Engelse gemeente gediend had, Petrus van der Burght (1662-1683) en Bernardus van Deinse (1668-1706).

In de jaren zestig en zeventig is er zelfs sprake van een soort schrijfgolf onder de Vlissingse predikanten die de Nadere Reformatie waren toegedaan. Van Georgius de Raad⁴⁵ (1657-1677) kwamen niet minder dan vijf geschriften uit waaronder één tegen de slavenhandel, van Izaak Clemens (1660-1666) twee eigen werken en een vertaling van een piëtistisch puriteins geschrift, terwijl Adrianus Cocquius (1662-1683) zijn oeuvre in Vlissingen completeerde met twee pennenvruchten. Naast deze dienaren des Woords waren nog drie niet-theologen als publicist werkzaam. De eerste is de notaris Thomas Morris, die drie vertalingen van piëtistisch puriteinse geschriften produceerde. De tweede is de reeds behandelde Abraham van Laren. De derde is de

apotheker en raad Bartholomehs Reyniersen, die drie stichtelijke puriteinse werken in zijn moedertaal overzette en wiens zoon Petrus van 1687-1724 Vlissingers predikant is geweest.⁴⁶ Ten slotte bediende Fruytier van 1691-1695 hier het Woord, waarna hij naar Middelburg vertrok.

42 C. van der Woude, Sibrandus Lubbertus. Leven en werken, in het bijzonder naar zijn correspondentie, Kampen 1963, 503-505.

43 Z.v.h. A. Ros, 'David Montanus, stichtelijk dichter tussen Renaissance en Nadere Reformatie', Documentatieblad Nadere Reformatie, 19 (1995), 37-58.

44 Z.v.h. A.F. Krull, Jacobus Koelman, Sneek 1901; F.A. van Lieburg, 'Jacobus Koelman (1631-1695): jeugd en studietijd', in: Brienens e.a., Figuren en thema's van de Nadere Reformatie, II, 57-62; C.J. Meeuse, 'Jacobus Koelman (1631-1695): leven en werken', in: Brienens e.a., Figuren en thema's van de Nadere Reformatie, II, 63-93.

45 J.H. Lammers, 'Georgius de Raad (1625-1677) in het licht van zijn geschriften', Documentatieblad Nadere Reformatie, 25 (2001), 100-113.

46 W.J. op 't Hof, 'Een apotheker in tweeërlei zin', Documentatieblad Nadere Reformatie, 5 (1981), 10-16.

19

Sluis

De Vlissingse predikant Cocquius was in 1662 uit Sluis gekomen. In deze stad zijn tientallen jaren rasechte nadere reformatoren werkzaam geweest. Het begon met Johannes van Dorth (1614-1692), die zelf van Sluis afkomstig was en hier stond van 1638-1653. Hij werkte samen met geestverwanten als Barenzonius (1642-1644) en Jodocus van Lodensteyn⁴⁷ (1650-1653). Deze laatste werd opgevolgd door Cocquius, die tijdens zijn tienjarige ambtsbediening in Sluis weliswaar slechts één traktaat schreef, maar dit was dan ook zijn hoofdwerk: *Theologie praxis, de ware practycque der godt-geleertheit*. Met een bysondere toepassing op de gevallen der conscientie en des menschelijcken levens (1658). Hij kreeg in 1656 Montanus als collega naast zich, die tot aan zijn overlijden 1687 in Sluis zou blijven en die in dit tijdvak zes nader-reformatorische dichtbundels en twee vertalingen, waaronder één piëtistisch puriteinse, publiceerde. Het groeps- en bewegingskarakter van de Nadere Reformatie komt helder naar voren in Montanus' poëtisch product waarin hij het overlijden van zijn collega's, vrienden en geestverwanten De Raad te Vlissingen, Van de Velde te Middelburg, Van Lodensteyn te Utrecht en Robertus Immens te St. Anna ter Muiden beklagt.

Montanus publiceerde soms in nauwe samenwerking met Cocquius' opvolger Jacobus Koelman, die van 1662-1675 de gemeente van Sluis diende⁴⁸. Koelman is niet alleen de belangrijkste nadere reformator in Sluis, maar zelfs in heel Zeeland tijdens de tweede helft van de zeventiende eeuw geweest. In Sluis heeft hij niet slechts enige stichtelijke puriteinse geschriften vertaald, maar tevens een begin gemaakt met de uitgave van werken waarin hij de nadere reformatie van allerlei zaken bepleitte, ja dreef. In 1671 verscheen zijn hoofdwerk: *De punten van nodige reformatie, ontrent de kerk, en kerkelijke, en belijders der Gereformeerde kerke van Nederlandt*. Aan het eind van dat jaar smaakte hij het genoegen zijn prediking te zien resulteren in een geestelijke opwekking te Sluis. Hij deed hiervan verslag in een schrijven gericht aan "domene n.b.". De kerkhistoricus A. Eekhof, die hiervan een afschrift gepubliceerd heeft, kon de identiteit van de geadresseerde niet mededelen.⁴⁹ Het is echter zonneklaar dat deze de vroegere Sluise predikant N(icolaus) B(arenzonius) was.

Goes

Omstreeks het midden van de zeventiende eeuw zijn er twee nadere reformatoren vanuit Sluis naar Goes vertrokken, die beiden hier tientallen jaren het geestelijk leven gestempeld hebben. Allereerst betreft dit Barenzonius, die hier van 1644-1679 de herdersstaf hanteerde. In deze tijd schreef hij een stichtelijk werk, waaraan hij een geestelijk gedicht toevoegde. De tweede die Sluis voor Goes verruilde, was Van Dorth. Hij bediende in Goes het Woord van 1653-1692, in welke periode hij twee werken het licht liet zien. Barenzonius en Van Dorth hebben door hun langdurige ambtsbediening er middellijk voor gezorgd dat Goes als een vijfde centrum van de Nadere Reformatie in Zeeland gezien mag worden. Na hen stonden hier: Thilenus (1655-1666), Hermannus Witsius⁵⁰ (1666-1668), Tuinman (1691-1699) en de Goesenaar Smijtegelt (1692-1695).

47 Z.v.h. J.C. Trimp, Jodocus van Lodensteyn: predikant en dichter, Kampen 1987; J. van Ham, 'Lodensteyn in Zeeland', Zeeuws Tijdschrift, 13 (1963), 13-17.

48 Zie speciaal voor zijn periode te Sluis: A. Eekhof, 'Jacobus Koelman te Sluis en de "nadere reformatie" in Zeeland', Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis, Nieuwe Serie, 14 (1918), 193-209; W.J. op 't Hof, 'Een uniek voorbeeld van Nadere Reformatie te Sluis', in: Verstilde passages, Aardenburg 1999, 77-100.

49 Eekhof, 'Jacobus Koelman te Sluis', 200.

50 Z.v.h. J. van Genderen, Herman Witsius. Bijdrage tot de kennis der Gereformeerde theologie, 's-Gravenhage 1953.

20

Het zal vooral aan Barenzonius en Van Dorth te danken zijn geweest, dat het aannemingsbeleid van nieuwe lidmaten van de Goese kerkenraad in de ogen van de Middelburgse predikant Van de Velde veel nader-reformatorischer was dan dat van zijn eigen kerkenraad. Te Goes werden geen onkundigen of goddelozen tot het Avondmaal toegelaten. Om de beurt gaven de vier plaatselijke predikanten gedurende een kwartaal eenmaal per week en tijdens de laatste drie weken zelfs dagelijks belijdeniscatechisatie.

Twee weken vóór de grote gebeurtenis stelde de desbetreffende predikant het consistorie op de hoogte van de stand van kennis van de catechisanten. Zij die naar zijn inzicht te weinig kennis hadden opgedaan, moesten nog een kwartaal langer belijdeniscatechisatie volgen. Tevens noteerde iedere predikant de namen van de aannemelingen uit zijn wijk. Hij diende een onderzoek naar hun leefwijze in te stellen en hierover in het consistorie rapport uit te brengen. Vervolgens werd naar bevind van zaken gehandeld. Degenen bij wie alles in orde werd bevonden, moesten in aanwezigheid van het gehele consistorie een examen afleggen. Ten slotte werden zij aangenomen met de gebruikelijke vermaning en belofte om godzalig te leven, zich te onderwerpen aan de kerkelijke tucht en geen juk met ongelovigen of sectariërs aan te trekken.⁵¹

Het was niet slechts de tucht die in Goes op nader-reformatorische wijze geoefend werd, maar ook de catechisatie werd daar op identieke manier gegeven. In navolging van het nog te bespreken besluit van de Goese synode van 1620 werd in deze stad het door Teellinck opgestelde catechisatieboekje Den wegh ter zaligheydtsz gebruikt. In 1655 werd in Goes bij reglement bepaald dat de schoolcatechisatiestof zou bestaan in een in dat jaar uitgekomen herdruk van dat werkje. Uiteraard was dat geen nieuw

besluit, maar de bestendiging van een lang bestaand gebruik. Van Dorth schreef een verklaring op Teellincks boekje die in 1656 onder de titel *Huisselijke onderwijsinge in de christelijke religie, ofte eenvoudige verklaringe over het kleyn vrage-boeksken, genaamd Den weg ter zaligheid, in vragen en andwoorden*. Waar by nog is gevoegd een *Onderwijsinge om godvrugtelijk 't heylige Avondmaal te gebruyken in het licht kwam*. In zijn woord vooraf deelt de auteur de lezer de volgende interessante bijzonderheden over de catechisatie te Goes mee:

De goede God zy gepresen, die den Opsienderen der Kerke Christi binnen Goes, benefens veel sorgvuldige Arbeyders in den Oogst des Heeren, dese Heylige sorge en neerstigheyd in 't herte heeft gegeven, om verscheyden eenvoudige Wekelijke Catechisatien, soo voor Jonge als Oude Luyden in te stellen. Als een Catechisatie voor de School Kinderen, die gedaan werd des Morgens, na de Weekpredikatie, nog een ander voor de meerder jarige Jeugd des Sondags na de Catechetische Predikatie in de Groote Kerke; en nog op den selven tijd een ander voor d'oude bedaagde Luyden, die in haar Jeugt, niet sijn onderwesen en voor de jonge Jeugd in de Kleyne Kerke; op deselve tijd nog een ander voor de Weeskinderen in 't Weeshuys, als nog een, alle Maandagen ten vyf uren, voor de gene die haar bereyden tot het doen harer Belijdenissen, behalven datse nog dry weken voor 't houden des Avondmaals vier maal in de week onderwesen werden. In alle dese Catechisatien werd verklaard 't Kleyn Vraagboeksken, genaamd den Weg ter Zaligheid, soo als het van de voornoemde Opsienders in Twaalf Lessen afgedeyld, door den Druk de Gemeynthe ter hand gesteld is om wekelijks over een Lesse de Catechisatie te doen, op dat yder dry

51 Op 't Hof, 'Abraham van de Velde als auteur van *Bedenckelicke t'Ssamen-Spraecke raeckende De gelegentheydt deses Tijts; ende Van de Kennisse Gods (1664)*', 86a-b en 89a.

52 Z.v. dit boekje waarvan op dit moment niet één exemplaar bekend is: G.D.J., Schotel, *Geschiedenis van den oorsprong, de invoering en de lotgevallen van den Heidelbergschen Catechismus*, Amsterdam 1863, 275; A.Th. van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt*, Assen 1974, 163; H.W. de Kooker (ed.), *The Catalogus Universalis. A facsimile edition of the Dutch booktrade catalogues compiled and published by Broer Jansz Amsterdam 1640-1652*, Utrecht 1986, I, 149; II, 106.

21

Maanden de *Fondamenten der Christelijke Religie der Leerlingen en Gemeynthe kortelijc mogten ingedrukt werden, en door 't dikwils aanhooren der selver saken, tot grondige kennisse der noodige Goddelijke dingen mogten geraken*. Gelijck de Jonge Jeugd, in alle Schoolen der Stad Goes, volgens order der Agtbare Magistraat, in haar School-reglement gearresteert, verbonden is, *Wekelijcs een Lesse vervolgens, van buyten te leeren, en van de School-meesters haar te laten bereyden, om in de Kerke aan de Predikanten, daar van rekenschap te geven*.⁵³

Over het bijvoegsel betreffende het Avondmaal geeft hij de volgende leerzame informatie, die betrekking heeft op zowel Goes als Sluis:

Agter aan hebb' nog gevoegd een seer nuttige *Onderwijsinge om Godvrugtelijk 't Heylige Avondmaal te gebruyken, welke onderscheyden is in dry Deelen, leerende hoe de Christen Mensch sig moet dragen Voor, In, en Na, 't gebruyken des Heyligen Avondmaals, welke stukjens ten meerderendeele, by mijn weerde Collega D. Mc.*

Barenzonius en my, doen wy nog t'samen tot Sluys in Vlaanderen de bediening des Goddelijken Woords waarnamen, t'samen gesteld, en ten deele getrokken sijn, uit 't zoet Boeksken van Mr. Willem Teelink, Z.M. genaamd 't Cieraad der Bruyloftskinderen. Over dese materien, werd de Jonge Jeugd in de Gemeynthe van der Goes, gelijk ook in de Gemeynthe van Sluys, t'elken Avondmaal op dry distincte dagen des Heren publijkelijk, voor de Gemeynthe Gecatechiseerd, namentlijk op twee Sondagen, voor, en op dien Sondag, na 't houden des Heyligen Avondmaals, als des Namiddags de Dank-predikatie is gedaan.⁵⁴

Nog in 1693 werd het Goese schoolreglement herdrukt,⁵⁵ waaruit de gevolgtrekking gemaakt mag worden dat Teellincks catechisatieboekje tot in de achttiende eeuw in Goes gebruikt is. Er bestaat geen reden om aan te nemen dat Goes in dezen een uitzondering gevormd heeft.

Doorwerking op classes en synoden

Rond de nationale Synode van Dordrecht in 1618 bleek dat het tere stammetje van de Nadere Reformatie in Zeeland reeds in tien jaar tijd uitgegroeid was tot een krachtige boom.

Classis Walcheren 1618

Ter voorbereiding op de Synode van Dordrecht werd van 9-13 oktober 1618 een provinciale synode te Zierikzee gehouden. Met het oog hierop stelde de classis Walcheren op 4 oktober 1618 veertien gravamina op. Deze datum viel in de periode dat Teellinck als assessor fungeerde. Het valt op dat diverse van die veertien gravamina zo uit zijn koker hadden kunnen komen. Die mogen dan ook gezien worden als vruchten van zijn nader- reformatorische inspanningen. Zij zijn de volgende:

4. De sijnodus sal gebeden wesen te letten op eene gevougelicke orden om trouwe dienaren des Woorts ende leeraers te seinden na Oost-Indiën ende elders onder de heijdenen ende bedencken hoe men de Joden bequamelickst tot de kennisse Christi bevordere.

53 J. van Dorth, Huisselijke onderwijsing in de christelijke religie, ofte Eenvoudige verklaringe over het kleyn vrage-boeksken, genaamd Den weg ter zaligheid, in vragen en andwoorden. Waar by nog is gevoegd een Onderwijsing om godvrugtelijk 't heylige Avondmaal te gebruyken, Middelburg 1728, *4v. *5r.

54 Van Dorth, Huisselijke onderwijsing in de christelijke religie, *5v.*6r.

55 Reglement tot directie, ende beleyt van de Nederduytsche scholen binnen de stad Goes, ende het resort van dien, Goes 1693, [VI].

22

5. Te letten op nodige oeffeninghen van de studenten om te prepareren totten dienst des Woorts dat se niet alleende de leere verstaen, maer deselve aen de litmaten der kercke allenxkens moghen practiseren en zij te beter bekend worden.

6. Te letten op de maniere hoe men handelen sal met sulcke litmaten, die veele jaren affgehouden sijn van den heyligen avontmael om haer ergerlick leven, ende vermaent sijnde, beteringe beloven ende nochtans telckens wederom vervallen. Oft niet goet en ware dat de kercke in sulcken geval soude moghen sodanighe met namen affgeven, ende de gemeente vermanen voor haer te bidden ende die te vermanen.

n. Insgelijks aenhouden tot onderhouinge des Kristdaechs opdat deselve totten godsdienst geheijliget, door rijden ende rotsen ende andere ongeregeltheden niet en werde verontheijliget.

12. Item het affbreken van de superstitieuse feestdaghen die haren oorspringh hebben nut het pausdom offte heijndom.

13. Te letten hoe men oock sonde connen d'authoriteit ende macht der consistoriën verstercken tegen de litmaten, die ontboden sijnde, in den kerckenraet niet en willen verschijnen ende weigeren aldaer de vermaninghen te hooren.⁵⁶

Zeeuwse synode 1618

Op de synode zelf⁵⁷ waren twee leden die tot de Nadere Reformatie gerekend mogen worden, beiden uit Zierikzee komend: Udemans en Hoffer. Udemans nam op de synode nog een bijzondere positie in, want hij werd aan het begin van de vergaderingen tot assessor gekozen. Al vrij snel werd een besluit genomen dat geheel paste in het streven van de Nadere Reformatie, namelijk om het dopen en trouwen op Gods dag zoveel mogelijk te vermijden met het oog op de gebruikelijke "brasmalen" die daarop volgden. De synode sprak zich als volgt over de duldning van remonstranten uit: hardnekkige predikanten en lidmaten die de remonstrantse leer openlijk of heimelijk verkondigen, behoren niet getolereerd worden, maar tegenover eenvoudige lidmaten die uit onwetendheid verleid zijn, moet men grote voorzichtigheid en zachtmoedigheid in acht nemen. Welbeschouwd komt dit precies overeen met wat Teellinck in zijn Eubulus (1616) had gepropageerd.⁵⁸

De synode stelde dertien gravamina voor de komende Nationale Synode vast. De derde bevat het verzoek aan de Staten-Generaal op te treden tegen de ongelovige Joden die zich in de Nederlanden beginnen te nestelen. Op dit negatieve volgt dan iets positiefs: "Men zal oock voorslaen bequame middelen om deselve Jooden mettertijt te brengen tottet christengeloove volgens de belofte des apostels, Rom. 11."⁵⁹

Impliceert dit dat het vierde gravamen van de classis Walcheren slechts zeer gedeeltelijk en in oneigenlijke zin overgenomen werd, haar vijfde gravamen werd onverkort als vierde op de synode gehandhaafd. Het achtste gravamen heeft geen Walcherse achtergrond, maar valt wel geheel binnen het stramien van de Nadere Reformatie. Daarin wordt de Staten-Generaal gevraagd een orde voor de sabbatheiliging te maken. Als de Nationale Synode hierin niet bewilligt, slaat men kerkelijke middelen voor "om onse medebroeders in andere provincien daertoe te vermanen ende helpen bevorderen." Onmisk-

56 Classicale Acta 1573-1620. IV Provinciale synode Zeeland Classis Walcheren 1602-1620 Classis ZuidBeveland 1579-1591, J. Bouterse, Den Haag 1995, 304-305.

57 Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620, J. Reitsma en S.D. van Veen, V, Groningen 1896, 143-158.

58 W.J. op 't Hof, 'Willem Teellinck in het licht zijner geschriften (7)', Documentatieblad Nadere Reformatie, 2 (1978), 65-88.

59 Z.v. de nader-reformatiorische achtergrond hiervan: W.J. op 't Hof, De visie op de Joden in de Nadere Reformatie tijdens het eerste kwart van de zeventiende eeuw, Amsterdam 1984, 84-85.

baar spreekt uit deze woorden een Zeeuws, nader-reformatorisch zelfbewustzijn. In het tiende gravamen wordt aangedrongen op maatregelen vanwege de Staten-Generaal tegen de vele superstitieuze feestdagen, waarmee het twaalfde Walcherse gravamen werd overgenomen. In het elfde gebeurt hetzelfde voor wat betreft rederijkersspelen en dergelijke onbehoorlijkheden. Voorts is het intrigerend te zien dat onder de zes mannen die gekozen werden om deel uit te gaan maken van de Nationale Synode, ook beide nadere reformatoren zaten.

Uiteraard gaat het niet aan om alle gravamina die een inhoud hebben die aansluit bij het program van de door Teellinck in gang gezette vroomheidsbeweging van de Nadere Reformatie uitsluitend op conto van deze beweging te schrijven. Ook buiten de Nadere Reformatie waren er predikanten en ouderlingen die Gereformeerde vroomheidsidealen koesterden en/of bepaalde onderdelen van haar program onderschreven. Toch wijzen de gravamina in de richting van een behoorlijke weerklank van de Nadere Reformatie en dus van Teellinck in het Zeeuwse.

Zeeuwse synode 1620

In 1620 mocht Teellinck een hoogtepunt in zijn kerkelijke loopbaan beleven: hij werd afgevaardigd naar een van de in totaal twee provinciale synoden die er na de nationale Synode van Dordrecht in Zeeland gedurende de zeventiende en de achttiende eeuw gehouden zijn. Zoals blijken zal bracht die Zeeuwse synode nogal wat werkzaamheden voor hem met zich mee.

Het is leerzaam om de gravamina van de diverse classes te bezien in het licht van de doelstellingen van de Nadere Reformatie.⁶⁰ Van de vorige synode uit 1618 stonden nog tien gravamina ter bespreking over. Vier hiervan kunnen zonder meer als nader-reformatorisch bestempeld worden: 1, 2, 4 en 6. Het eerste betrof de bevordering van de zending in Oost-Indië. De classis Walcheren adviseerde het oprichten van een zendingsseminarie, waarop studenten in de theologie de Maleise taal onderwezen kregen en waar er ook toezicht op hun vroomheid en geschiktheid voor hun zendingstaak uitgeoefend werd. Het tweede ging over tuchtmaatregelen tegen lidmaten die tegen alle beloften in zondig bleven voortleven. Het was veelzeggend dat de Staten dit gravamen weggelaten hadden. Dit laatste was ook van toepassing op het vierde gravamen, dat ging over hen die zich van de kerkelijke tucht niets aantrokken. Het zesde gravamen handelde over die schoolmeesters die in de Generaliteitslanden woonden en die in leer en leven ongeschikt waren.

De classis Walcheren bracht tien nieuwe gravamina in, waarvan er drie een duidelijk nader-reformatorisch karakter hebben. De eerste dringt aan op de uitvoering van de besluiten van de Synode van Dordrecht betreffende de wering van de zondagsontheiliging en roomse feestdagen als vastenavond en kermissen. De tweede gaat over de (on)mogelijkheid van tucht tegen hen die gedoopt zijnde geen belijdenis des geloofs willen afleggen. De classis Schouwen-Duiveland had twee gravamina, waarvan het tweede zo goed als gelijk was aan het tweede van de classis Walcheren. De classis Zuid-Beveland kwam met zes gravamina en de classis Tholen met één. Aan het totaal werden nog twee gravamina toegevoegd.

Dit overzicht rechtvaardigt een aantal conclusies. Dat twee van de vier nader-reformatorische gravamina die nog resteerden van de vorige provinciale synode en die beide betrekking hadden op de tucht, door de Staten van Zeeland weggevoerd waren, is een aanwijzing dat de Zeeuwse overheid allerminst genegen was de Kerk in haar uitoefening van de tucht te steunen. Hierdoor was de Nadere Reformatie gedoemd grotendeels

24

in idealen te blijven steken. Anderzijds legde de Kerk zich daarbij niet neer en bleef zij aandringen op verbetering. De gravamina die gloeiden van het nader-reformatorisch vuur, waren afkomstig van de classes Walcheren en Schouwen-Duiveland. Het kan toch geen toeval zijn dat de tweede in 1620 Teellincks eerste en vorige classis was en dat Walcheren zijn huidige was. Zo gezien kan er van doorwerking van de door hem geïnitieerde vroomheidsbeweging gesproken worden.

De vraag rijst nu: Hoe verging het die gravamina op de provinciale synode zelf? Deze vraag wordt des te urgenter in het licht van het gegeven dat men Teellinck koos tot een van de vier gedeputeerden naar die synode. Kennelijk oordeelden de kerkelijken dat de omstandigheden een afgevaardigde vereisten die goed lag bij de overheid. Maar deze persoon was wel de vader van de Nadere Reformatie! Heeft hij reden gekregen zich te verblijden over de resultaten van de Goese synode?

De synode nam het zendingsgravamen helemaal over en breidde het zelfs nog uit door te besluiten de Verenigde Oostindische Compagnie te vermanen dat zij godvrezende personen moesten aanstellen tot commies, "opdat alsoo door den goeden wandel van onse natie aldaer de leere der waerheijt verciert ende de ongheloovighe heijdenen te beter Christo mochten ghewonnen worden." Verder moesten de stadspredikanten zendingspreken houden en in hun gebeden de zending gedenken. Het doel van die preken was "dat oock daerdoor vroomme christenen zouden moghen opgheweckt ende beweecht worden sich tot eenighe ampten aldaer te laten ghebruijcken". De Staten stemden met het gravamen in.

Inzake het gravamen over de onverbeterlijke zondaars besloot de synode dat het des kerkenraads was de ban toe te passen, maar dan wel met advies van de classis. De Staten bewilligden ook hierin, zij het dat zij hierbij uitdrukkelijk verwezen naar wat er in de Middelburgse kerkorde van 1591 over de excommunicatie stond.

De synode volstond bij het gravamen betreffende hen die zich van de kerkelijke tucht niets aantrokken met de verwijzing naar Mattheüs 18:15-17. De Staten legden zich hierbij neer, maar gaven wel aan dat de kerkenraden daarbij "met alle maticheijt, circumspectie ende lanckmoedicheijt" te werk moesten gaan.

Het vijfde gravamen van het eerste tiental betrof de naleving van de in 1583 gepubliceerde schoolorde, op zichzelf een niet specifiek nader-reformatorisch onderwerp. Bij de bespreking daarvan kwam de synode nochtans op het terrein van de Nadere Reformatie. Zij gaf namelijk een veelbetekenende uitbreiding aan het gravamen door te stellen dat de schoolmeesters de kinderen "niet alleen in goede consten ende zeden, maer ook in de vreese ende rechte kennisse Godts" moesten onderwijzen. Ter bevordering hiervan besloot zij twee vragenboekjes te laten maken, één heel kort voor de jongste kinderen en één wat uitgebreider voor de oudere jeugd. De uiteindelijke doelstelling hiervan was deelname aan het heilig Avondmaal. De synode bepaalde dat de schoolmeesters twee keer per week de kinderen daaruit moesten onderwijzen en de geleerde vragen moesten laten opzeggen. De stadskerkenraden kregen de taak erop toe te zien dat dit ook echt gebeurde, waartoe zij de hulp van de magistraten moesten verzoeken. Op het platteland was het toezicht een zaak van de classes.

Uiteraard moesten de twee vragenboekjes nog geconcipieerd worden. Wilde het

besluit van de synode geen wassen neus zijn, dan moest zij tevens iemand met het samenstellen van de twee catechisatieboekjes belasten. Wie werd dat? De laatste zin uit het gedeelte van de synodale acta dat over het vijfde gravamen handelt, geeft uitsluitel:

25

Ende belanghende de voorghemelde vraeghstucxkens zijn door dese vergaedinghe ghestelt ende is goetgevonden, dat vuyt naeme derzelve die zullen in druck vuytgegeven werden, waarvan den last D. Teelingo opgeleght is gheworden.

De Staten gaven hun goedkeuring aan de besluiten aangaande de catechisatieboekjes. In het geval van het gravamen betreffende de tucht over de schoolmeesters in Brabant en Vlaanderen werd besloten de Staten te vragen of een van de Zeeuwse classes daartoe gerechtigd mocht worden. Ook dit kon de goedkeuring van de Staten wegdragen.

Het gravamen van de classis Walcheren over tucht tegen hen die gedoopt zijnde geen belijdenis des geloofs willen afleggen, leidde op de synode tot de unanieme uitspraak dat alle predikanten de plicht hebben op dezulken toe te zien en hen naarstig te catechiseren. Betreft het kinderen, dan moeten de ouders de predikanten de helpende hand bieden. Het vervolg van de tekst laat zien hoe serieus de hele synode deze zaak nam:

Maer zoo de ouders ofte de kinderen, tot de jaeren haeres verstandts commene, moetwillich sich teghen dese vermaninghe stellen, zoo zal men dezelve met allen ernst straffen ende dreijghen, te kennen ghevende dat zij zoodoende haeren doop ende meteenen het bloet Christi met voeten treden ende metterdaet van de ghemeijnschap zijner kercken vervallen. Om nu dit h. werck meer te bevoorderen is raedtsaem gevonden, dat de predicanten (haere gemeijnte besouckende) gheen huijsen ofte persoonen, zooveel doenelijck is, en zullen voorbijgaen, immers als zij niet zeecker zijn, dat dezelve eenighe secten hardnecktelijcken aenhanghen. Zullen oock in haere predicatien het volck vermaenen, dat dieghene, welcke over den doop haerer kinderen ghetuijghen ghebruijcken, zulcke daertoe nemen, die den Heere vreesen ende willich zijn haere kinderen in de waere godtsalicheijt te helpen bevoorderen.

De Staten namen de tekst van de bespreking van dit gravamen geheel voor hun rekening.

Naar aanleiding van het gravamen over de zondagsontheiligung en de roomse feestdagen nam de synode het besluit de Staten te verzoeken om daarin te voorzien, "opdat niet langher in onse Ghereformeerde provincien d'affgodische feestdaghen maer des Heeren dach neerstelijck van de ingesetenen werde onderhouden ende ghevierdt." Het getuigt van welwillendheid dat de Staten dit becommentarieerden met "Werden die van den Rade gelast int reformeren van de polityke ordonnantie op dit point mede te letten."

Er is de aangename omstandigheid dat de tekst van het desbetreffende request aan de Staten van Zeeland dankzij een publicatie van Teellinck bewaard gebleven is.⁶¹ Hierin wordt verklaard dat het vierde gebod gelijkwaardig is aan de andere negen, dat de dag des Heeren in de plaats van de sabbat der Joden gekomen is door de ordinantie van de apostelen, dat als de Joden al met grote devotie hun sabbat moesten houden door geen werk te verrichten, de christenen nog veel meer verplicht zijn de dag des Heeren Gode alleen te wijden en zelfs dat de rustdag een instelling des Heeren is. Dit zijn typisch nader-reformatorische geluiden, die te kennen geven dat Teellinck op de Goese synode met name op het gebied van de sabbatbeschouwing zijn triomfen heeft gevierd. Ronduit vererend was een taak die Teellinck toebedeeld kreeg. Samen met Gerson Bucer (?-1631) moest hij de verzoeken van de synode aan het adres van de

Staten van Zeeland bij de laatste overbrengen.

Teellinck kon met voldoening op de synode terugzien. De Zeeuwse Kerk had zich inzake de zending, de tucht, de zondagsheiliging en de roomse feestdagen geheel aan

61 W. Teellinck, De rust-tydt ofte tractaet van d'onderhoudinge des christelijcken rust-dachs, diemen ghemeynlijck den sondach noemt, Rotterdam 1622, .?.5r.-v.

26

de kant van de Nadere Reformatie geschaard, terwijl de Zeeuwse Staten bereidheid getoond hadden hun medewerking aan de desbetreffende besluiten te verlenen. De Middelburger wist dat er vaak een kloof gaapte tussen de bereidheid van officiële zijde en de concrete praktijk. Toch zal hij in het algemeen dankbaar geweest zijn voor wat hij van nabij had mogen meemaken. In het bijzonder zal hij verguld zijn geweest met de onverwachte opdracht om twee catechisatieboekjes voor kinderen op te stellen. Hij mocht daarin niet alleen een grote waardering opmerken voor zijn persoon en kwaliteiten, maar ook voor het vroomheidsoffensief dat hij sinds zijn aantreden als predikant in de (Zeeuwse) Kerk ontketend had. Dat de synode hem ten slotte aanwees om als intermediair te fungeren tussen Kerk en provinciale overheid, gaf hem de gelegenheid om de over te brengen verzoeken een typisch nader-reformatorische kleur te geven.

Uit de besluiten van zowel de Zierikzeese als de Goese synode mag de conclusie getrokken worden dat de meerderheid van het Zeeuwse predikantencorps en wellicht van de Zeeuwse ambtsdragers in het algemeen in die tijd het nader-reformatorische gevoelen was toegedaan.

Rest van de zeventiende eeuw

Dat in deze toestand gedurende de zeventiende eeuw geen verandering is gekomen, wordt duidelijk uit de handelwijze van drie van de vier Zeeuwse classes. Nadat Teellinck in 1627 als particulier het eerste alomvattende program van de Nadere Reformatie opgedragen had aan de politieke, kerkelijke en maatschappelijke overheden, publiceerde de classis Walcheren tien jaar later haar remonstrantie aan de Staten van Zeeland, ondertekend door Hoornbeeck, Joos van Laren, De Maets en Van den Brande. De classis zegt hierin het volgende. De ellendige tijdsomstandigheden dringen haar ertoe om zich tot de hoogste burgerlijke overheid in Zeeland te wenden. Er is een sterke economische neergang, vele schepen zijn geakaapt en de overige schepen liggen doelloos in de havens. Bovendien gaan er geruchten dat de Staten een nieuwe politiek voeren en dat Zeeland van zijn schatten wordt beroofd. Het volk gaat onder het eerste zo gebukt en is over het tweede zo ontstemd, dat het bijna aan opstand toe is. Al deze ellende wordt veroorzaakt door de vele en erge heersende zonden, die nog dagelijks toenemen. Hiervan wordt een opsomming gegeven. De classis roept de Staten dan ook zeer dringend en ernstig op die zonden tegen te gaan.

De gebeurtenissen van het rampjaar 1672 waren voor de classis Walcheren aanleiding om een lijst van gebreken die in de Kerk dienden verbeterd te worden en een formulier voor het sluiten van een verbond met God op te stellen. In feite ging het hierbij om de afronding van een zaak die al twee jaren sleepte. Toen de classis in 1670 hiermee een aanvang had gemaakt, was zij op voorhand eenparig tot het besluit gekomen om openbare zondaren, zoals sabbatsontheiligers, kaartspelers, dobbelaars en mensen die uit de kerkdiensten wegbleven, onder censuur te zetten. De Staten van

Zeeland hadden hierop de classis op krachtige wijze de voet dwarsgezet, waardoor deze de moed in de schoenen gezonken was om nog verder te gaan. Op krachtig aandringen van vooral Koelman kwam de classis in 1672 onder de (in)druk van de omstandigheden er alsnog toe om de desbetreffende artikelen vast te leggen en goed te keuren. Bovendien werd besloten om jaarlijks niet alleen deze artikelen in de classis te laten voorlezen, maar hierover ook een preek te laten houden.⁶²

In datzelfde jaar concipieerde de classis Zuid-Beveland een concept van politieke en kerkelijke reformatie en bracht de classis Schouwen-Duiveland een concept van de reformatie der zeden op haar naam. Dat drie van de vier Zeeuwse classes overgingen tot

62 J. Koelman, Historisch verhael van de proceduuren tegen d. Jacobus Koelman, Rotterdam 1677, 2-7.

27

een nader-reformatorisch optreden, geeft aan dat de Zeeuwse dienaren des Woords in meerderheid bedeed waren met de geest van Teellinck.

Tien jaren later was de geestelijke ligging van Gereformeerde Zeeland nog onveranderd. Concept van nader reformatie, in de leer, ordre, en zeden, dat gedeputeerden van de classis Zuid-Beveland in 1682 naar aanleiding van een zware watersnood ontwierpen, vormt het overtuigende bewijs hiervan. Het eerste deel, aangaande de leer, valt in tweeën uiteen: een gedeelte over het Rooms-katholicisme, waarin praktische maatregelen voorgesteld worden en een gedeelte waarin - voornamelijk dogmatische - nieuwigheden afgewezen worden. In het laatste stuk worden cartesische, Coccejaanse, labadistische, chiliastische, maar ook - zij het op begripvolle en allerminst absolute wijze - Koelmanniaanse inzichten bestreden. Het deel over de orde bespreekt achtereenvolgens de classis, de predikanten en de kerkeraad. In het laatste deel worden wensen geformuleerd met betrekking tot de zeden van de predikanten, die van de ouderlingen en van de diakenen en die van de gemeente. Het gehele concept ademt de geest van de Nadere Reformatie, waarbij in het laatste stuk over de zeden opvallend veel gewicht aan de gezinsgodsdienst wordt toegekend.

Zeeland als strijdperk van de Nadere Reformatie

Het streven van de Nadere Reformatie is niet onbesproken en onbestreden gebleven.⁶³ Reeds in 1620 waren de nader-reformatorische opvattingen van Josias van den Houte voor de Dordtse kerkeraad reden om hem niet te beroepen. Degene aan wiens informatie deze kennis te danken is, Udemans, plaatste een jaar later deze verwikkeling in een interprovinciaal kader: vele Hollanders waren fel gekant tegen de sabbatvisie van bepaalde Zeeuwse predikanten.⁶⁴

Hij gaf hiermee geen vertekening van de historische werkelijkheid. De Zuidhollandse synode van 1621 nam stelling tegen de nader-reformatorische sabbatsopvatting en maakte hiervan zelfs een motief om studenten en proponenten de toegang tot het ambt te beletten. Op de Zuidhollandse synoden van 1623 en 1624 werd aan deze lijn vastgehouden. Het conflict bereikte een hoogtepunt op de synode van 1626 te IJsselstein. Niet alleen werd het bewuste gevoelen weer sterk veroordeeld, maar ook verscheen de nadere reformator Gisbertus Voetius⁶⁵ (1589-1676) in eigen persoon ter synode om zijn sabbatsinzichten mondeling te verdedigen, terwijl zijn geestverwant Johannes Spiljardus⁶⁶ (1593-1658) dit schriftelijk deed. Bovendien had een afvaardiging van de synode een onderhoud met de speciaal voor dit doel naar IJsselstein afgereisde Teellinck over diens inzichten over het vierde gebod.⁶⁷

Stamt de oudste bestrijding van de Nadere Reformatie van kerkelijke zijde uit Zuid-

Holland, het oudst bekende strijdschrift is een product van Zeeuwse origine. Dit betreft Threnos. Ofte wee-claghe, aenwijsende de oorsaken des jammerlijcken stants van het lant: ende de ontheyliginge des sabbath-daechs. Daer in bysonderlick verhandelt

63 Z.v.h.v. W.J. op 't Hof, Voorbereiding en bestrijding. De oudste Gereformeerde piëtistische voorbereidingspreken tot het Avondmaal en de eerste bestrijding van de Nadere Reformatie, Kampen 1991, 59-161.

64 UBvU, XV.o5131, 367-368.

65 Z.v.h. A.C. Duker, Gisbertus Voetius, drie delen, Leiden 1897-1915; De onbekende Voetius. Voordrachten wetenschappelijk symposium Utrecht 3 maart 1989, J. van Oort e.a., Kampen 1989; A.J. Beek, Gisbertus Voetius (1589-1676). Seine Theologieverständnis und seine Gotteslehre, Göttingen 2007.

66 Z.v.h. W.J. op 't Hof, 'Johannes Spiljardus (1593-1658)', in: Alblas e.a., Figuren en thema's van de Nadere Reformatie, III, 31-42.

67 W.P.C. Knuttel (ed.), Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland 1621-1700, I, 's-Gravenhage 1908, 180-182, 186-187.

28

worden de verschillen, van het onderhouden des sabbaths ofte rust-daechs der christenen van de Thoolse predikant Jacobus Burs (1589-1650) en uitgegeven in 1627. Weliswaar is het zeer waarschijnlijk dat er reeds een jaar eerder een polemische reactie op Teellincks Geestelijke couranten (1626) van de persen is gerold,⁶⁸ maar hiervan is geen enkel exemplaar bekend, terwijl het dan in elk geval zeer beperkt van omvang geweest is.

Hoewel Burs geen namen noemt van de Nederlandse auteurs die hij bestrijdt, leert nauwgezet onderzoek van zijn werk dat hij met zijn verontwaardiging, schimpischeuten en verdachtmakingen Willen en Eeuwout Teellinck, Van den Houte en Udemans op het oog heeft, allen Zeeuwen. De eerste polemiek met de Nadere Reformatie, die gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw door geen tweede gevolgd zou worden, was derhalve een uitsluitend Zeeuwse aangelegenheid.

Het belangrijkste hoofdpunt van Burs' kritiek betreft de sabbat. Vier nader- reformatorische inzichten hieromtrent kan hij niet verdragen:

1. het sabbatgebod stamt uit de tijd vóór de zondeval; 2. het vierde gebod is geheel moreel van aard; 3. in het Nieuwe Testament hebben Christus en Zijn discipelen de rustdag van de zevende naar de eerste dag van de week verzet; 4. de heiliging van de sabbat dient rigoureus te zijn en zich over de volle 24 uren uit te strekken, terwijl men zich zelfs 's zaterdagsavonds reeds op de komende rustdag dient voor te bereiden.

De tweede hoofdbron van Burs' ergernis is de primaire plaats die zijn tegenstanders toekennen aan de reformatie van de zeden. Een laatste hoofdbezwaar betreft de stringente tucht die de nadere reformatoren voorstaan. Verder giet Burs de fiolen van zijn toorn uit over zeven wat meer bijkomstige zaken binnen de Nadere Reformatie:

1. in de prediking neemt de wet een veel te grote plaats in; 2. het vasten is een onderdeel van de praktijk van de godzaligheid dat van belang is; 3. er wordt veel met geestelijke geloften gewerkt; 4. men verafschuwt de term 'zondag'; 5. men duidt de rustdag aan als zondendag; 6. men werkt veel met de term 'zognaamde Christenen'; 7. men betreurt het dat de Synode van Dordrecht zich niet ingespannen heeft voor de reformatie van de zeden.

Het laatste interessante gegeven uit Threnos is dat Burs suggereert dat de oorsprong van de door hem geattaqueerde inzichten in het Engelse piëtistische Puritanisme en

met name in het Brownisme ligt.

Men zou verwachten dat Burs een man is geweest die gespeend was van welke piëtistische trek ook. De geschiedenis stelt de onderzoeker evenwel steeds voor verrassingen. Burs schildert in zijn werk de ethische en religieuze toestand van zijn dagen in bijna nog somberder tinten dan de nadere reformatoren, terwijl hij evenals zij de noodzaak van een alomvattende reformatie inziet, niet het minst met betrekking tot de heiliging van de rustdag. Zo doet zich het wonderlijke feit voor dat hét eerste strijdschrift tegen de Nadere Reformatie opgesteld is door een piëtistische calvinist.

Zeeland als oord van verleiding voor de Nadere Reformatie

De grootste verleiding waaraan de Nadere Reformatie in haar geschiedenis heeft blootgestaan, is uitgegaan van Jean de Labadie⁶⁹ (1610-1674). Zijn driejarig verblijf in Zeeland is van cruciale betekenis geweest voor de ontwikkeling van zijn positie binnen het

68 W. Teellinck, Voor-looper tot de nae-volgende tweede geestelijke courante, 's-Gravenhage 1626, 3: vgl. 12.

69 Z.v.h. T.J. Saxby, *The Quest for the New Jerusalem, Jean de Labadie and the Labadists, 1610-1744*. Dordrecht 1987.

29

Nederlandse Gereformeerde Piëtisme.⁷⁰ Als een nader-reformatorische kampvechter betrad hij in 1666 de arena van de Zeeuwse Kerk. Drie jaar later verliet hij deze met achterlating van zijn kerkelijk ideaal. Ondertussen had hij velen uit de Nadere Reformatie tijdelijk en diversen zelfs lange tijd of blijvend in de ban van zijn persoon en opvattingen weten te krijgen.⁷¹

De Fransman De Labadie was van jongsaf een religieuze figuur met een sterk profetisch roepingsbesef en zelfbewustzijn, die eerst lange tijd in een jezuïetenklooster doorbracht, vervolgens vele jaren als rondtrekkend prediker in heel Frankrijk opgang maakte en daarna overging naar de Franse Gereformeerde Kerk, waar zijn ster ook snel rees. In 1659 werd hij predikant in Genève. Hier zette hij zich gedreven in voor de verdere hervorming van de Kerk door conventikels te organiseren en te streven naar een Kerk van louter wedergeborenen.

Dankzij Johan Gottschalck van Schurman⁷² (1605-1664), een broer van de beroemde en geniale Anna Maria⁷³ (1607-1678), was De Labadie's faam als bezielde reformator doorgedrongen tot de persoonlijke spil van de Nadere Reformatie: Voetius. Deze bezorgde De Labadie in 1666 het beroep van de Waalse gemeente te Middelburg, dat hij aannam. Nadat hij bijzonder hartelijk door de kring van nadere reformatoren te Utrecht ontvangen was, nam hij op bevlogen en energieke wijze de hervorming van de Middelburgse Kerk ter hand, hiermee uiteindelijk de hele Nederlandse Gereformeerde Kerk op het oog hebbend. Vrijwel zonder uitzondering hebben de nadere reformatoren hooggestemde verwachtingen hiervan gekoesterd.

Vanaf het begin van zijn Middelburgse tijd raakte de Fransman in toenemende mate verstrikt in kerkrechtelijke en dogmatische kwesties met de classis en de synode van de Waalse Kerk, die een extra dimensie kregen door allerlei persoonlijke gevoeligheden. Het werd een lange weg van vele verwickelingen, waarbij met name de politieke organen in Middelburg en Zeeland hem heel lang de hand boven het hoofd hebben gehouden. De adressen van de diverse traktaten die hij in zijn Middelburgse tijd de wereld inzond, leggen er getuigenis van af dat hij met vele

Zeeuwse politici goede connecties onderhield. Eerst nadat de Waalse synode van maart 1669 De Labadie afgezet had en deze in de Zeeuwse hoofdstad op revolutionaire wijze zich hiertegen gekeerd had, conformeerde het stadsbestuur zich aan het kerkelijke besluit. Korte tijd kon de Fransman zijn werk nog voortzetten in het naburige Veere, maar onder politieke druk met de dreiging van gewelddadig optreden, besloot hij het Zeeuwse te verlaten en richtte hij zijn schreden naar Amsterdam. Het was De Labadie's separatistische ontwikkeling die de breuk met de Nadere Reformatie veroorzaakte. Hoezeer de vertegenwoordigers hiervan ook onder de bekoring van de Fransman terecht gekomen waren, de Gereformeerde Kerk was hun een te hoge prijs. Toen door de schok van de breuk hun ogen meer geopend werden, werd hun kritiek op De Labadie's onGereformeerde mystiek ook luider. Ook de Zeeuwse nadere reformatoren hebben lange tijd in De Labadie een door God gezonden profeet bejubeld. De Middelburgse predikant Van de Velde, die in 1666 op

70 Aan dat verblijf is een apart artikel gewijd: C. Bezemer, 'Jean de Labadie. Waals predikant te Middelburg', *Zeeuws Tijdschrift*, 14 (1964), 86-90.

71 Z.v. de relatie van De Labadie en deze beweging W. Goeters, *Die Vorbereitung des Pietismus in der reformierten Kirche der Niederlande bis zur labadistischen Krisis 1670*, Leipzig/Utrecht 1911; S. van der Linde, 'Gisbertus Voetius in zijn conflict met Jean de Labadie', in: S. van der Linde, *Opgang en voortgang der Reformatie*, Amsterdam 1976, 2593-275; C. Graafland, 'De Nadere Reformatie en het Labadisme' in: Brienens e.a., *De Nadere Reformatie en het Gereformeerde Piëtisme*, 275-346.

72 Z.v.h. F.A. van Lieburg, 'Johan Godschalk van Schurman (1605-1664)', in: Alblas e.a., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie*, III, 55-68.

73 Z.v.h. P. van Beek, *De eerste studente: Anna Maria van Schurman (1636)*, Utrecht 2004.

30

instigatie van Voetius zijn invloed ten gunste van De Labadie's beroep had uitgeoefend, bezong op 24 oktober 1667 op hoge tonen de nader-reformatorische werkzaamheid van zijn plaatselijke collega, hoewel de Waalse synode deze vijf dagen tevoren geschorst had. Nog een jaar later, toen De Labadie in september voor de tweede maal door die synode geschorst was en de Staten van Zeeland zich vervolgens achter dit besluit gesteld hadden, ontving hij sympathiebetuigingen van de Sluise nadere reformator Koelman. Eerst veel later, in 1683, zou deze een uitvoerige bestrijding van het Labadisme in het licht geven.

Zeeland als gebied van afzetting van de Nadere Reformatie

Vertoonde De Labadie's verhouding met de Nederlandse en feitelijk de Zeeuwse Gereformeerde Kerk het karakter van een vluchtige vrijage, Koelmans liefde voor die Kerk was voor het leven. Zelfs diens afzetting als predikant vermocht deze liefde niet te verbreken. Als ergens het kerkelijke karakter van de Nadere Reformatie blijkt, dan bij Koelman!

De uit Utrecht afkomstige Koelman ging in zijn vaderstad studeren, behaalde in 1655 de doctorsgraad in de filosofie en legde zich vervolgens op de theologie toe. In deze tijd voltrok zich een geestelijk proces bij hem, vooral bewerkstelligd door zijn kennisneming van het piëtistische Puritanisme. Na vijf jaar als ambassadepredikant te Kopenhagen en daarna te Brussel werkzaam te zijn geweest, nam hij in 1662 de

herdersstaf te Sluis op, waar hij door Montanus bevestigd werd. Sluis lag in Staats-Vlaanderen, dat tot de Generaliteitslanden behoorde, en viel als zodanig rechtstreeks onder het gezag van de Staten-Generaal.

Koelmans geestelijk overwicht was zo groot dat hij al ras de eerste viool in de Sluise kerkeraad speelde. Als vurig theocraat kwam Koelman in conflict met burgerlijke overheidsorganen en vooral met de magistraat, die hun reeds behoorlijke invloed in kerkelijke aangelegenheden nog groter wilden maken. Hierbij kwam de nauwgezette tuchttoefening die de kerkeraad onder aanvoering van Koelman in acht nam en waarbij overheidspersonen net zo min ontzien werden als anderen. De gespannen verhouding groeide naar een climax toen burgemeester Willem Sluymer (1627/8-1682) wegens openbare dronkenschap onder censuur gezet werd, schuldbelijdenis voor de kerkeraad moest doen en dit weigerde. Deze zaak bleef onopgelost en heeft veel bijgedragen tot de afzetting en de verbanning van Koelman.

Ondertussen deed Koelman in zijn gemeente en op de classis Walcheren al het hem mogelijke om te komen tot een kerkelijke reformatie. Het rampjaar 1672 was voor hem aanleiding om in zijn hervormingsstreven verder te gaan dan al zijn geestverwanten: hij stopte met het lezen van de formulieren bij de bediening van de sacramenten en met het preken op christelijke feestdagen die niet op zondag vielen. Hierover werd hij door enige leden van de magistraat bij de kerkeraad en bij de classis aangeklaagd. Beide kerkelijke organen kwamen na veel gedelibereer tot het besluit om hem daarin te verdragen zonder dat goed te keuren.

Hierna werd evenwel door het drijven van enige Sluise stadsbestuurders en door het ingrijpen van de Zeeuwse Staten na veel verwickelingen een resolutie door de Staten-Generaal bewerkstelligd die Koelmans verbanning uit de Generaliteitslanden behelsde. Op 17 juni 1675 werd hij Sluis uitgezet.

De classis Walcheren en de Zeeuwse Kerk hebben zich bij dit overheidsingrijpen neergelegd en dit zelfs gesteund door Koelman te verbieden in Zeeland kerkdiensten_ conventikels of gezinsgodsdiensttoefeningen te leiden. Zelf heeft hij, omdat de overheid volgens hem het recht daartoe niet had, zijn afzetting nooit erkend. Hij bleef zich tot aan zijn overlijden predikant van de gemeente te Sluis noemen en droeg de vele stichtelijke werken die hij naar het Engels vertaalde, strijk en zet aan deze gemeente op.

Toen de predikantsplaats van Koelman te Sluis na het vertrek van zijn opvolger weer vacant kwam, heeft de kerk zelfs met steun van de magistraat (!) pogingen in het werk gesteld om hem opnieuw te beroepen. Het tij was radicaal gekeerd. Door de grote tegenstand van de Staten-Generaal, hiertoe aangezet door de Zeeuwse Staten, kwam er evenwel van rehabilitatie niets. Gezien de cruciale rol die de laatste gespeeld hebben bij de - blijvende - verbanning van de Sluise predikant, is het niet overdreven Zeeland ook als gebied van afzetting te zien.

Koelman heeft zich door zijn grote bezieling in Zeeland aanhang weten te maken. Echte volgelingen van hem waren de Vlissingse drukker en uitgever Van Laren en de Goese schoolmeester Abraham Cuylenburg. De eerste publiceerde in 1673 een eigen werkje getiteld Noodsaeklijcke reformatie, ontrent het ampt der ouderlingen. De titel en de inhoud van dit geschrift zijn typisch Koelmanniaans, terwijl er tussen de voorrede en de tekst een brief van Koelman aan de auteur afgedrukt is. Cuylenburg stelde, zoals nog aan de orde zal komen, soortgelijke geschriftjes op met betrekking tot de schoolmeesters, die door toedoen van de classis Zuid-Beveland echter onuitgegeven bleven. Bij zijn Zeeuwse collega's kon Koelman op aanzienlijke sympathie rekenen, zo lang hij zich niet tegen de overheid verzette. Zijn afzetting in 1675 luidde niet het einde van de doorwerking van zijn gedachten in Zeeland in,

getuige het concept der nadere reformatie van de zeden dat de classis Zuid-Beveland in 1682 opstelde. Twee jaar later stelden de Vlissingse predikanten Pots en Van Deinse hun kansel voor hem beschikbaar, wat hen op een schorsing van drie maanden met inhouding van hun traktement kwam te staan.

Zeeland als brandhaard van de Nadere Reformatie

Zeeland is niet slechts het gewest geweest waarbinnen de Nadere Reformatie ontstaan is en waarop het grote invloed heeft uitgeoefend, maar vormde ook de brandhaard van waaruit het vuur van het nader-reformatorische streven zich verspreidde over al de andere Nederlandse provincies. Indicatief voor deze betekenis van Zeeland is het feit dat het oeuvre van Willem Teellinck het oriëntatiepunt van de Nadere Reformatie mag heten. Als vader van deze beweging heeft hij een gigantische geestelijke invloed op niet-Zeeuwen uitgeoefend en op deze wijze het ontstaan en de groei van de Nadere Reformatie elders in de Nederlanden in hoge mate bevorderd.⁷⁴ Hij heeft een bepalende inwerking op de godsdienstige ontwikkeling van de spil van deze vroomheidsgroepering, Voetius, gehad.⁷⁵ In sterke mate hebben niet-Zeeuwse nadere reformatoren als Claas Wits (1599-1669), Volckerus van Oosterwijk⁷⁶ (1602-1675), Van de Velde,⁷⁷ Van Lodensteyn,⁷⁸

74 Z.v. de explicitering van het volgende: Op 't Hof, Willem Teellinck, het hoofdstuk over de doorwerking.

75 W.J. op 't Hof, 'Gisbertus Voetius en de gebroeders Willem en Eeuwout Teellinck', in: J. van Oort e.a. (ed.), *De onbekende Voetius. Voordrachten wetenschappelijk symposium Utrecht 3 maart 1989*, Kampen 1989, 92-108.

76 A. Ros, 'Een schatkamer van Gereformeerde poëzie', *Documentatieblad Nadere Reformatie* 16 (1992), 131.

77 Op 't Hof, 'Abraham van de Velde als auteur van *Bedenckelicke t'Ssamen-Spraecke*, 85a-87b; W.J. op 't Hof, 'De auteur van *Rust-daghs vermaeck*', *Zeeland*, 6 (1996), 16a-17a.

78 Trimp, Jodocus van Lodensteyn, 42-43 en 66.

31/32

Franciscus Ridderus⁷⁹ (1620-1683), Petrus de Witte (1622-1669), Guiljelmus Saldenus⁸⁰ (1627-1694), Simon Oomius⁸¹ (1630-1706), Koelman en Witsius⁸² (zoon van Claas Wits) zijn invloed ondergaan, terwijl dit in mindere mate opgaat voor Johannes Costerus, Jacobus Borstius, Johannes Hoornbeeck⁸³ (1617-1666), Adrianus Cocquius en Simon Simonides⁸⁴ (1629-1675).

Tekenend voor de gezaghebbende positie die Teellinck in zijn tijd in de Nadere Reformatie innam, is dat in het jaar 1626 zowel in Friesland als in Zuid-Holland zijn hulp ingeroepen werd. In het noorden liet de piëtistisch puriteinse hoogleraar in de theologie, William Ames⁸⁵ (1576-1633), ter ondersteuning van zijn reformerende activiteit aan de Franeker universiteit een manuscript van Teellinck in druk verschijnen, terwijl

Voetius en Spiljardus Teellinck inschakelden bij de verdediging van hun sabbatsopvatting op de Zuidhollandse synode te IJsselstein.⁸⁶

Zelfs in de besluiten van de nationale Synode van Dordrecht van 1618-1619 zijn onderdelen te vinden waarvoor Teellinck zich al zo'n twaalf jaren had ingezet.⁸⁷ Zo werd op de zeventiende zitting uitgesproken dat de catechisatie van de jeugd op drie

manieren moest plaatsvinden en dat de eerste hiervan die in de huizen van de ouders was. De connectie met Teellincks catechetisch handboek *Huys-boecxken* (1618) is te treffend om over het hoofd gezien of genegeerd te worden. Op de achttiende tot en met de twintigste zitting kwam de opleiding van de studenten in de theologie aan de orde. Van doorslaggevend gewicht bleek daarbij te zijn het Zeeuwse en nader-reformatorische advies over die kwestie. Er werd gewezen op het nut ervan dat kandidaten na hun praeparatoir examen met predikanten meegaan op pastoraal bezoek, om zo het geleerde in praktijk te gaan brengen. Zij kunnen op deze wijze met name het een en ander met de predikanten doorspreken over de verschillende gewetensgevallen. Het is alsof men Teellinck leest, als er in de slotalinea van het Zeeuwse advies staat:

Eyndelicken, ghemerckt men dus lange int examineren voor de promotie, alleene acht heeft ghenomen op de leere, of sy, namelick gesont inde leere waren, t'welcke wy bekennen het voornaemste te zijn: so machmen nochtans wel beraetslagen of het oock niet nut sy een examen aengaende de practijcke in te stellen, daer in sy ondervraeght worden, of sy ooc vast houden aen dat woort dat naer der Godsaligheyt is, ende bequaem zijn om de Christelicke Tucht-leere voor te dragen, om de seden der menschen in allerley soorte van deugden te onderwijzen. Want de mensche Gods behoort volmaectelick tot alle goede wercken onderwesen, ende niet alleenlick tot leeringhe ende bestraffinge, maer oock tot verbeteringe ende onderwijsinghe die

79 H.J. Postema, *Strijder op de middenweg. Leven en werk van Franciscus Ridderus*, Kampen 2005, 7. 8o Z.v.h. G. van den End, *Guiljelmus Saldenus (1627-1694). Een praktisch en irenisch theoloog uit de Nadere Reformatie*, Leiden 1991, 63, 84-85, 100, 111, 161.

81 Z.v.h. K. Exalto, 'Simon Oomius (1630-ca 1707)', in: T. Brienens e.a., *De Nadere Reformatie en het Gereformeerde Piëtisme*, 's-Gravenhage 1989, 149-179; F. van der Pol, 'Simon Oomius in reactie op zijn tijd. Documentatieblad Nadere Reformatie, 23 (1999), 44-62; F. van der Pol, 'Religious Diversity and Everyday Ethics in the Seventeenth-Century Dutch City Kampen', *Church History*, 71-2 (2002), 16-62.

82 Van Genderen, Herman Witsius, 204.

83 Z.v.h. J.W. Hofmeyr, *Johannes Hoornbeeck as polemikus*, Kampen 1975

84 Z.v.h. K. Exalto, *De kracht der religie. Tien schetsen van Gereformeerde oude schrijvers uit de 17e en 18e eeuw*, Urk 1976, 46-63.

85 Z.v.h. H. Visscher, *Guilielmus Amesius*, Haarlem 1894; K. Reuter, *Wilhelm Amesius, der fiihrende Theologe des erwachenden reformierten Pietismus*, Neukirchen 1940; K.L. Sprunger, *The Learned Doctor William Ames. Dutch Backgrounds of English and American Puritanism*, Urbana etc. 1972.

86 Resp. Op 't Hof, 'Gisbertus Voetius en de gebroeders Willem en Eeuwout Teellinck', 98-99 en Op 't Hof. *Engelse piëtistische geschriften*, 497-498.

87 Z.v.h.v. *Acta ofte handelinghen des Nationalen Synodi [A tot Dordrecht, anno 1618. ende 1619. Hier comen oock by de volle oordeelen vande vijf artijckelen, Dordrecht 1621, 54a-62a.*

33

inde gerechticheydt is, bereydt te zijn. Tot welcken eynde te wenschen ware, dat inde collegien ende Academien den jongelingen de Theologia practica, geleert wierde, ende van verscheydene ghelegentheden der conscientien onderricht.⁸⁸

Dat de Zeeuwse nadere reformator Udemans voorzitter is geweest van de Grote Ker-

kelijke Vergadering van 's-Hertogenbosch, die bijeengeroepen was met het doel om de Meierij van 's-Hertogenbosch te reformeren en die van 21 juli tot en met 15 december 1648 haar werkzaamheden heeft verricht, zal niet nagelaten hebben sporen te trekken.⁸⁹

Het meeste effect heeft de Zeeuwse Nadere Reformatie in de overige Nederlandse provincies echter gesorteerd door middel van haar vele tientallen geschriften en vertalingen, waarvan het overgrote deel herdrukken heeft beleefd, diverse daarvan zelfs tientallen.⁹⁰ Zij werden niet alleen in het hele land gelezen, maar de aantallen herdrukken wijzen er ook op dat de daarin ontwikkelde inzichten grote ingang onder het Nederlandse lezerspubliek vonden.⁹¹

Er is nog een andere wijze waarop de Zeeuwse Nadere Reformatie haar vuur over de andere Nederlandse gewesten verspreid heeft. Vele nadere reformatoren die van Zeeuwse afkomst waren en in het nader-reformatorische klimaat waren geboren, opgegroeid en gevormd, hebben hun werkterrein en invloedssfeer geheel of gedeeltelijk buiten hun eigen provincie gehad. Daniël van Laren werd vanuit Vlissingen in 1625 tot aan zijn emeritaat in 1651 dienaar des Goddelijken Woords te Arnhem, waar van zijn hand vele stichtelijke werken het licht hebben gezien. Wittewrongel vertrok als predikant in 1638 van Zierikzee naar Amsterdam, waar hij tot aan zijn overlijden in 1662 een vooraanstaande plaats in het kerkelijke leven heeft ingenomen en waar hij zijn beroemde werk *Oeconomia Christiana* schreef.

Landelijk gezien heeft Utrecht met de komst van Voetius de positie van belangrijkste centrum van de Nadere Reformatie overgenomen van Middelburg. Het tekent de kracht van de Zeeuwse tak van deze beweging dat het Utrechtse predikanten- en professorencorps daarna voor een belangrijk deel uit Zeeuwen gerecrueteerd werd. Dit begon in 1640, toen De Maets vanuit Middelburg gekomen tot aan zijn dood in 1651 een professoraat in de godgeleerdheid bekleedde. In 1655 kwamen niet minder dan twee Zeeuwen de predikantengeleerden in Utrecht versterken: Cornelis Gentman, die hier tot zijn overlijden in 1696 heeft gearbeid en enige geschriften publiceerde, en Johannes Teellinck. Melchior Leydekker werd in 1678 vanuit Renesse hoogleraar in de theologie aan de Utrechtse universiteit, wat hij tot aan zijn verscheiden in 1721 bleef.

Teellinck is in 1660 samen met Van de Velde uit Utrecht verbannen. Aan dit vonnis lag zijn optreden tegen het oneigenlijke gebruik door de burgerlijke overheid van de

88 Acta, 60a-b.

89 Z.v. deze vergadering P.H.A.M. Abels en A.P.F. Wouters (ed.), *Acta Conventus Sylvae-Ducensis Extraordinarii 1648*, uijt alle provintien der Verenigde Nederlanden tesamen geroepen ende geauthoriseert door de Hoogmogende heeren Staten Generael, tot het werck van de Reformatie van de gehele Meijerije. ofwel Notulen van de Grote Kerkelijke Vergadering van 's-Hertogenbosch in 1648, twee delen, 's-Hertogenbosch 1985.

90 Z. hiervoor de bibliografische standaardwerken J. van der Haar, *Schatkamer van de Gereformeerde theologie in Nederland (c.1600-c.1800)*. Bibliografisch onderzoek, Veenendaal 1987; J. van der Haar, *From Abbadie to Young. A Bibliography of English, Most Puritian Works, Translated i/t Dutch Language*, twee delen, Veenendaal 1980.

91 Z.v. een algemene oriëntatie op dit gebied F.A. van Lieburg, 'Piëtistische lectuur in de zeventiende en achttiende eeuw', *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 13 (1989), 73-87; W.J. op 't Hof, 'De religieuze leescultuur in het Nederlands gereformeerd piëtisme tijdens de zeventiende en achttiende eeuw', *Tijdschrift voor Nederlandse*

geestelijke goederen in Utrecht ten grondslag. Dit werpt een helder licht op het theocratische gehalte van de Zeeuwse Nadere Reformatie.

De rol van het Zeeuwse element in de Utrechtse affaire wordt onderstreept door de verdere lotgevallen van de beide verdreven predikanten. Na twee maanden ontving Teellinck een beroep naar Arnemuiden, dat hij aannam. Toen hij na een halfjaar, in 1661, naar Kampen vertrok, droeg hij er zorg voor dat zijn lotgenoot hem in het Zeeuwse stadje opvolgde. Deze nam in 1663 het beroep naar Middelburg aan, in welke stad hij tot aan zijn overlijden het Woord bediende. Hier schreef hij niet alleen zijn bekende en invloedrijke *De wonderen des Alderhoogsten*, maar in 1664 ook twee pamfletten, waarin hij zijn identiteit verborg.⁹ In het ene, *Rust-daghs vermaeck* geheten, koos hij vanuit zijn nieuwe woon- en werkplaats de zijde van zijn geestverwanten in het tussen de Utrechtse professoren in de theologie uitgebroken conflict over de dag des Heeren. Teellinck schreef in zijn Kamper periode, die tot 1674 liep, zijn enige twee - stichtelijke - werken. Nadat hij in het laatstgenoemde jaar te Leeuwarden zijn intrede gedaan had, overleed hij nog geen maand later.

Wilhelmus Eversdijk (1653-1729) werd in 1680 predikant te Wemeldinge, vanwaar hij in 1683 Zeeland verliet en achtereenvolgens het Woord bediende te Oostzaan (1683-1684), 's-Hertogenbosch (1684-1686) en Rotterdam (1686-1729). In zijn laatste standplaats heeft hij verschillende nader-reformatorische publicaties het licht doen zien. In 1700 kreeg hij een andere Zeeuwse nadere reformator in de Maasstad naast zich als collega: Fruytier, die daarvóór de Middelburgse gemeente gediend had. Van deze Zeeuw verschenen in zijn Rotterdamse periode vele nader-reformatorische werken.

Ten slotte kan op Nathanael de Pape gewezen worden. Deze Zeeuw van geboorte trad in de classis Bommel, waar hij in 1653 predikant was geworden, zo krachtig en ook onverstandig nader-reformatorisch op, dat de situatie voor hem onhoudbaar werd. Van 1663 tot aan zijn overlijden in 1688 was hij als predikant bij de Verenigde Oost-Indische Compagnie werkzaam.⁹³

De provincie Zeeland heeft als brandhaard van de Nadere Reformatie het vroomheidsvuur niet alleen in de overige gewesten van de Republiek, maar ook over de landsgrenzen heen ontstoken. Zo werden er diverse werken van Zeeuwse nadere reformatoren in het Duits vertaald. In de zeventiende eeuw betrof dit van Koelman zijn werk over de reformatie betreffende de feestdagen, van Eeuwout Teellinck een pamflet over de Boheemse kwestie en van zijn broer Willem drie werkjes, die alle over het inwendige geloofsleven gaan en die in totaal vier herdrukken opgeleverd hebben, en ten slotte van Udemans zeven geschriften. Het bijzondere van de laatste is dat zes daarvan in Zwitserland het licht zagen. In de achttiende eeuw had het betrekking op drie werken van Myseras, waarvan één vijf keer verscheen.⁹⁴

De invloed van Willem Teellinck ging in Duitsland verder dan het innerlijke individuele geloofsleven.⁹⁵ Zijn hoofdwerk was ook vertaald. Zowel het Nederlandse origineel als de Duitse vertaling in handschrift waren in het Duitse Gereformeerde Piëtisme gekoppeld aan diverse inspanningen om te komen tot een reformatie van de zeden.

⁹² Op 't Hof, 'Abraham van de Velde als auteur van *Bedenckelicke t'Samen-Spraecke raeckende De gelegentheydt deses Tijts; ende Van de Kennisse Gods* (1664)', 85-90;

Op 't Hof, 'De auteur van Rust-daghs vermaeck', 14-18.

93 W.J. op 't Hof, 'Het Gereformeerde Piëtisme en de Nadere Reformatie in de classis Bommel tot 1660', in: Geloven tussen de rivieren. Verkenningen in de Gelderse kerkgeschiedenis. Elfde verzameling bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis, Delft 1999, 145-155.

94 J. van der Haar, Internationale iikumenische Beziehungen im 17. und 18. Jahrhundert. Bibliographie von aus dem Englischen, Niederladischen und Franziisichen ins Deutsche iibersetzten theologischen Biichern von (1600-1800), Ederveen 1997, resp. 167, 182, 182-183, 185-187, 171-172.

95 Z.v. de volgende twee alinea's: Op 't Hof, Willem Teellinck, het hoofdstuk over de doorwerking.

35

Hierbij waren niet alleen individuele Duitse Gereformeerde vromen betrokken, maar ook een classis als van Ruhr, die in 1674 in het kader van een reformatiestreven het besluit nam om Teellincks werk in Duitse vertaling te laten drukken, wat overigens nooit gerealiseerd is.⁹⁶ Blijkbaar heeft vooral dit werk van Teellinck Gereformeerde Duitsers ertoe gestimuleerd om ook in hun eigen Kerk, maatschappij en land een nadere reformatie na te streven. Dit gegeven alsmede de onderlinge connecties tussen de desbetreffenden vormen genoegzame grond om de serieuze suggestie te doen om ook in - Gereformeerde — Duitsland in navolging van de Nederlandse Gereformeerde vroomheidsbeweging te spreken van een Nadere Reformatie als historische beweging. Het is met de Zeeuwse Nadere Reformatie net als met een veenbrand. Deze kan een lange weg ondergronds afleggen om dan ineens weer bovengronds te komen. Nadat de belangstelling voor het oeuvre van mannen van het eerste uur als Willem Teellinck en Udemans in tegenstelling tot de meer op het innerlijke geloofsleven gerichte nagelaten werken van achttiende-eeuwse Zeeuwse nadere reformatoren in de loop van de achttiende eeuw een kwijnend bestaan was gaan lijden, vlamde die tijdens de tweede helft van de vorige eeuw weer op.

Zo zijn er sindsdien weer tientallen hertaalde edities of fotomechanische herdrukken van Teellincks geschriften op de markt gebracht. Deze herleving is zo vitaal dat zij een bereik heeft als nooit tevoren. Een frappant voorbeeld is Noord-sterre van Teellinck. In 2003 verscheen dit werk in een door J.R. Beeke geredigeerde Amerikaanse serie in een moderne Engelse vertaling onder de titel *The Path of True Godliness*.⁹⁷ Dankzij de functie van deze taal als mondiale voertaal kregen Gereformeerde christenen in Zuid-Korea dat geschrift onder ogen, met als gevolg dat sinds vorig jaar Koreanen in hun eigen taal de boodschap van de Zeeuwse Nadere Reformatie tot zich kunnen nemen.

Hier komt bij dat de van oorsprong Nederlandse vertaalster van *The Path of True Godliness* momenteel een boek van Udemans onder handen heeft, welke vertaling in dezelfde serie zal verschijnen. Wie weet wat deze overzetting weer teweeg zal brengen ... In elk geval is het duidelijk dat de Zeeuwse Nadere Reformatie vier eeuwen na haar ontstaan aan een — bescheiden — mondiale opmars is begonnen. Wie had dit ooit kunnen denken?

Betekenis van de Nadere Reformatie voor Zeeland

Is de Nadere Reformatie zonder het gewest Zeeland eenvoudig ondenkbaar, de keerzijde hiervan is dat die kerkelijke beweging diep ingewerkt heeft in de Zeeuwse geschiedenis. Het is geen overdreven voorstelling van zaken te poneren dat de

bewuste Gereformeerde vroomheidsbeweging in de zeventiende eeuw een van de belangrijkste en invloedrijkste factoren van het Zeeuwse geestesleven is geweest. Wie van dit laatste iets wil beschrijven, zal er daarom goed aan doen de Nadere Reformatie óf als actieve component óf als achtergronddécor te verdisconteren.⁹⁸ Achtereenvolgens zal nu de betekenis van

96 J.R. Tanis, Dutch Calvinistje Pietism in the Middle Colonies. A Study in the Life and Theology of Theodorus Jacobus Frelinghuysen, 's-Gravenhage 1967, 21.

97 W. Teellinck, The Path of True Godliness, Grand Rapids 2003.

98 In het verleden heeft P.J. Meertens dit op eminente wijze gedaan in zijn Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende en de eerste helft der zeventiende eeuw, Amsterdam 1943. Een voorbeeld van een modern historicus die een prima inzicht in de betekenis van de Nadere Reformatie - ook al bezigt hij de wat verouderde term "piëtisme" - aan de dag legt, is K. van Berkel, die het leven en het werk van de grootste Zeeuwse natuurkundige uit de zeventiende eeuw uit de doeken heeft gedaan: K. van Berkel, Isaac Beeckman (1588-1637) en de mechanisering van het wereldbeeld, Amsterdam 1983. Daarentegen geeft J.H. Kluiver er in zijn proefschrift geen enkele blijk van de betekenis van de Gereformeerde vroomheidsbeweging te onderkennen: J.H. Kluiver, De soevereine en independente staat Zeeland. De politiek van de provincie Zeeland inzake vredesonderhandelingen met Spanje tijdens de Tachtigjarige Oorlog tegen de achtergrond van de positie van Zeeland in de Republiek, Middelburg 1998.

36

de Nadere Reformatie belicht worden voor de Zeeuwse Kerk, de Zeeuwse politiek, de Zeeuwse cultuur en de Zeeuwse maatschappij.

Kerkelijk gewicht

Gezien het kerkelijk karakter van de Nadere Reformatie behoeft het geen verwondering te wekken dat zij de meeste en grootste successen bij de realisering van haar doelstellingen binnen de Zeeuwse Kerk heeft behaald. Dankzij de doorwerking van het Gereformeerde Piëtisme vertoonde het kerkelijk leven in Zeeland bij de aanvang van de zogenaamde Gouden Eeuw reeds een onmiskenbaar piëtistische kleur. De kracht van de opkomende Nadere Reformatie heeft deze karaktertrek niet alleen bestendigd, maar ook in hevige mate verstevigd. Bewust wilde deze beweging een Gereformeerde antwoord geven op het remonstrantse verwijt dat de calvinistische leer van de goddelijke predestinatie met inbegrip van verkiezing en verwerping ondermijnend was voor de praktijk der godzaligheid. Als alternatief voor dit geestelijk motief van de remonstranten vormt de Nadere Reformatie een zwaar gewicht in de schaal der verklaring voor het feit dat Zeeland zo goed als geheel gevrijwaard is gebleven van het Remonstrantisme.⁹⁹

De reeds behandelde doorwerking van de Zeeuwse Nadere Reformatie op classes en synoden laat duidelijk zien dat deze beweging met ingang van de zeventiende tot in de achttiende eeuw het gezicht van de gewestelijke Kerk bepaald heeft. Het zijn derhalve geen historische toevalligheden dat zowel de buitenlander De Labadie, van wie de nadere reformatoren zulke hooggespannen verwachtingen hadden, als de Utrechtse nadere reformator in optima forma Koelman in Zeeland predikant werden.

Een van de voornaamste facetten van de Zeeuwse Nadere Reformatie en van haar weerklank op classicaal en synodaal niveau was haar theocratisch streven. Het krachtig theocratisch appel dat de classis Walcheren in 1637 op de Zeeuwse Staten deed, is typerend. Nu valt het op dat op de provinciale synode van het jaar daarop te Tholen de overheid decreeteerde dat in het vervolg in plaats van twee, drie magistraatspersonen bij de beroeping van een predikant tegenwoordig konden zijn. De overheid wilde haar greep op de Kerk verstevigen. Was dit het antwoord op de theocratische dreiging van de nader-reformatorische gewestelijke Kerk?

Dit gesuggereerde verband behoeft dringend nader onderzoek. Te meer, daar de Zeeuwse overheid na 1638 zelfs zover gegaan is dat zij geen synode meer toeliet. Elders, bij voorbeeld in Noord- en Zuid-Holland, mocht wel - en nog wel jaarlijks! - een synode samenkomen. Waarom in Zeeland niet meer? Was het omdat het gevaar dat voor de burgerlijke overheid van de Kerk uitging, in Zeeland veel groter en bedreigender was dan in de overige gewesten? Elders was de Kerk innerlijk veel verdeelder en verscheurder dan in Zeeland, waar de nader-reformatorische inzichten, waarvan het theocratische niet het minste was, niet slechts samenbindend werkten, maar ook tot op zekere hoogte heersend waren.

Staatkundige invloed

Bij de vraag naar het politieke effect van de Nadere Reformatie dient allereerst goed bedacht te worden dat deze vroomheidsbeweging naar haar wezen voluit kerkelijk was. Het kader dat bepalend is voor het antwoord is derhalve dat van de verhouding tussen Kerk en staat in Zeeland. Deze was zeer paradoxaal. Dit geldt trouwens voor de Repu-

99 Vgl. een approberend schrijven uit 1617 van de Leidse hoogleraar in de theologie Johannes Polyander met betrekking tot een van Willem Teellincks nader-reformatorische geschriften: W.J. op 't Hof, 'Johannes Polyander en Willem Teellink. Een vergeten brief en nog meer', Documentatieblad Nadere Reformatie, 7 (1983), 127-131.

37

bliek in het algemeen. De Gereformeerde Kerk was de enige die door de staat officieel erkend en daarom financieel onderhouden werd. De overheid bekostigde vaak de studie van toekomstige dienaren des Woords, betaalde het traktement van de predikanten, salarieerde kosters en voorlezers en zorgde voor kerkgebouwen. Vergeleken met andere Kerken was de Gereformeerde Kerk erg bevoorrecht. Toch moest deze Kerk aan deze privilegiëring ook een zware tol betalen. Gezien haar directe en immense invloed op het volk was de Gereformeerde Kerk na de staat het belangrijkste orgaan binnen de Republiek. De overheden vonden het daarom geraden hun vinger blijvend aan de pols van dat machtige instituut te houden. Op het niveau van de landelijke en provinciale synoden betekende dit dat de vergaderingen werden bijgewoond door commissarissen- politiek, die er nauw op toezagen dat er geen besluiten werden genomen die de overheid onwelgevallig waren. Na de Synode van Dordrecht was de staat zelfs zo benauwd voor de machtspositie van de Gereformeerde Kerk, dat zij bijna twee eeuwen het houden van een landelijke synode heeft verhinderd. Toen in de loop van de zeventiende eeuw de godsdienstige tolerantie in praktijk werd gebracht, genoten andere Kerken veel meer vrijheid om hun zaken te

regelen dan de officiële Kerk.¹⁰⁰

Dwars door deze paradoxale relatie tussen Kerk en staat liep nog een complicerende factor. De Kerk was soms in haar houding en optreden tegenover de overheid geen eenheid. Herhaaldelijk kwam het voor dat Gereformeerde stadspredikanten in onenigheden tussen hun stadsmagistraat en hun classis zich - noodgedwongen? - aan de zijde van het stadsbestuur schaarden.¹⁰¹

In Zeeland was de Gereformeerde Kerk nog meer geknecht dan elders.¹⁰² Schrijnend openbaarde zich dit in de Staten-Generaal bij de behandeling van de kerkorde die de Synode van Dordrecht opgesteld had. Het was met name aan de felle tegenstand van de Friese en Zeeuwse leden te wijten dat die kerkorde niet landelijk ingevoerd werd. Naar het Zeeuwse gevoelen zou de Kerk veel te veel vrijheid krijgen. De harde opstelling van de Zeeuwse overheid en de financiële afhankelijkheid van de Kerk leidden ertoe dat de laatste noodgedwongen aan de leiband van de eerste heeft gelopen. De Kerk werd geen enkele ruimte gegund. Weliswaar werd direct na de Synode van Dordrecht in Zeeland de synode van Goes gehouden, maar daarna gelukte het de Kerk na heel veel aandrang en verwickelingen nog slechts eenmaal tijdens de Republiek om de Staten van Zeeland zover te krijgen dat deze haar in 1638 een synode toestond.

Ook op plaatselijk vlak voelde de Zeeuwse Kerk de hete adem van de overheid in de nek. In tegenstelling tot andere provincies oefende in Zeeland de overheid via het collegium qualificatum grote invloed op de verkiezing van predikanten en ambtsdragers uit. Ook met betrekking tot andere intern-kerkelijke zaken, zoals bij voorbeeld de liturgie getuige de affaire Koelman, legde de Zeeuwse overheid de Kerk haar wil dwingend op. Weliswaar effectueerde de overheid soms kerkelijke excommunicatie met verbanning, zoals bij voorbeeld in 1714 te Middelburg met vooraanstaande Hattemisten gebeurde, maar de voorwaarde hiervoor was de mening dat de inzichten van die secte ook ondermijnend waren voor de burgerlijke orde.¹⁰³ In het licht van het voorgaande wekt het geen verwondering dat de Zeeuwse over-
loo Z.b.v. J. Spaans, Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620, 's-Gravenhage 1989, 199-204.

101 Vgl. b.v.: Spaans, Haarlem na de Reformatie, 212-213; en voor Zeeland: G. Vrolijkert, Vlissingsche kerkhemel, ofte levensbeschrijving van alle de hervormde leeraren, Vlissingen/Middelburg 1758, 148 - 151.

102 S.J. Fockema Andreae, De Nederlandse Staat onder de Republiek, Amsterdam 1978, 55.

103 M. van der Bijl, Idee en Interest. Voorgeschiedenis, verloop en achtergronden van de politieke twisten in Zeeland en vooral in Middelburg tussen 1702 en 1715, Groningen 1981, 174-180.

heden iedere kerkelijke poging om een nadere reformatie door te voeren in de kiem smoorden. Zij wensten ook niet het geringste deel van hun invloed kwijt te raken. Toen de classis Zuid-Beveland het in haar reformatieconcept van 1682 waagde om openlijk uit te spreken dat de overheid geen macht in kerkelijke zaken toekomt, werd haar door Gecommitteerde Raden van de Zeeuwse Staten eenvoudig een spreekverbod opgelegd! Hier ligt de verklaring voor het verschil in het overheidsoptreden ten aanzien van De Labadie en Koelman. De overheid voelde aan dat haar positie van het

conventikelchristendom van de eerste niets te duchten had, maar van de theocratische aspiraties van de tweede zoveel te meer. Daarom nam zij De Labadie in bescherming en werkte zij Koelman vanaf het begin tegen. Toen echter de eerste met zijn revolutionaire optreden de kritische grens overschreed, was zijn lot hiermee ook direct bezegeld.

Redelijkerwijs is bij deze verhoudingen en onder deze omstandigheden politieke invloed van een kerkelijke beweging als de Nadere Reformatie onaannemelijk. Het tekent de kracht van deze vroomheidsbeweging en onderstreept het paradoxale karakter van de Zeeuwse verhouding tussen Kerk en staat, dat de Nadere Reformatie toch wel eens succes wist te boeken. Zo nam op krachtig aandringen van de plaatselijke kerkenraad het Middelburgs stadsbestuur op 13 april 1619 het besluit om de stadspoorten voortaan op zondag van acht uur 's morgens tot vier of vijf uur namiddag gesloten te houden en om de poorten naar Vlissingen geheel te sluiten, afgezien van het voetgangerspoortje. Het is duidelijk dat Teellinck een van de voornaamste aanjagers, zo niet de voornaamste aanjager van deze maatregel is geweest.¹⁰⁴

Ook elders sorteerde de Nadere Reformatie een soortgelijk effect. In 1619 besloot de raad van Zierikzee, toen Hoffer zitting hierin had en er door de baljuw van de Vierbannen van Duiveland gerapporteerd werd dat te Ouwkerk de dag des Heeren ontheiligd werd en dat men zich daar op de vastenavond schuldig had gemaakt aan het houden van ruwe volksspelen, over te gaan tot vervolging. Dat dit besluit niet los gezien mag worden van de nader-reformatorische gezindheid van de kerkelijke leiding in Zierikzee bleek drie jaar later toen de raad ten gevolge van een dringend verzoek van de predikanten, onder wie twee uitgesproken nadere reformatoren in de personen van Udemans en Van den Houte, verregaande maatregelen nam met betrekking tot het rijden en tot de openstelling van de stadspoorten op zondag.

De nader-reformatorische geest van de Zierikzeese Gereformeerde gemeente weerspiegelde zich eveneens in datzelfde jaar in de opstelling van de raad ten opzichte van een andere zaak. De magistraat ging toen akkoord met het ontwerp van een nieuw octrooi voor de Verenigde Oostindische Compagnie met onder andere als voorwaarde dat de Compagnie de studie van een behoorlijk aantal theologische studenten bekostigde, dat in Indië ingezet kon worden om de inlanders tot bekering te brengen.¹⁰⁵ Voorts is bekend dat Johannes Teellinck tijdens zijn ambtsperiode van 1649-1655 te Vlissingen van de magistraat gedaan wist te krijgen dat 's zondags geen vlees meer op de Grote Markt verkocht werd en dat dan de poorten gesloten bleven op het voetgangerspoortje na.¹⁰⁶

Gezien de opstelling van de Zeeuwse overheid ten opzichte van de Kerk in die tijd kunnen dergelijke succesjes uitsluitend verklaard worden uit vroegere inwerking van de Nadere Reformatie op de bevolking in het algemeen. Als echte politici zullen de magistraten het wel uit hun hoofd gelaten hebben zulke besluiten te nemen als ze niet gedragen werden door een breed maatschappelijk vlak. Indirect geeft dit soort politieke

104 Duker, Gisbertus Voetius, 1, 379 noot 4.

105 Gemeentearchief Schouwen-Duiveland, Archief Stad Zierikzee, Resoluties, 1615-1627, d.d. 25 februari 1619, 2 en 13 augustus 1622.

106 Vrolijkert, Vlissingsche kerkhemel, 127.

voorbeelden dan ook dat Zierikzee en Vlissingen niet alleen nader-reformatorische centra zijn geweest voor wat betreft de geestelijke leidslieden, maar eveneens voor wat een belangrijk deel van de bevolking aangaat.

Het was niet slechts op lokaal niveau dat de Nadere Reformatie in Zeeland incidenteel overwinningen wist te behalen. In 1643 haalde de Zeeuwse Kerk het huzarenstukje uit om het gezag van de Staten van Zeeland niet slechts te tarten, maar zelfs te weerstaan. Sympathie met de geestelijke ligging van het Engelse parlement, dat in conflict met de Engelse koning was gekomen, bracht in juni 1643 de vier Zeeuwse classes ertoe - tegen de zin van de Staten in - troostbrieven te schrijven aan de kerken van Engeland, Schotland en Zwitserland. In de brief aan de Schotse Kerk werd erop aangedrongen niet lijdelijk toe te zien dat het bisschoppelijk systeem met al zijn ceremoniën en attributen in de Engelse Kerk weer ingevoerd werd. Volgens de Zeeuwse kerk zou dit een eerste stap terug naar het Rooms-katholicisme betekenen. Toen het schrijven van deze brieven de Staten ter ore kwam, eisten deze de brieven ter inzage. Ook na herhaalde sommatie bleef de Kerk dit weigeren en gaf zij evenmin genoegdoening over de ongeoorloofde bijeenkomst van de vier classes. Uiteindelijk haalde de politiek bakzeil door de hele zaak in de doofpot te stoppen.¹⁰⁷ Een overwinning voor de theocratische dimensie van de Zeeuwse Kerk, waaraan de invloed van de Nadere Reformatie bepaald niet vreemd was.

Culturele doorwerking

Decennia geleden heeft zich een controverse tussen diverse kenners van de Nadere Reformatie voorgedaan over de culturele betrokkenheid van deze beweging. De ene groep poneerde dat de theologisch-geestelijke structuur van de Nadere Reformatie zodanig was dat het culturele leven in engere zin niet in het vizier kwam, met als gevolg een a-culturele of wellicht zelfs anticulturele instelling.¹⁰⁸ De tegenpartij constateerde dat de nadere reformatoren door hun opleiding en hun maatschappelijke positie midden in de culturele werkelijkheid van hun tijd stonden. Vanuit deze positieve houding bonden zij de wapenen aan tegen alle culturele verschijningsvormen die strijdig waren met hun direct aan de Bijbel ontleende, stringente religieuze en ethische opvattingen.¹⁰⁹ Het is alleszins de moeite waard om na te gaan of er aan de hand van Zeeland een zinnig woord aan de discussie toegevoegd kan worden.

Bij nader inzien blijkt de Nadere Reformatie op minstens vier culturele vlakken haar doorwerking niet gemist te hebben. De wetenschap, het onderwijs, de literatuur en de kunst vertonen onmiskenbaar invloedssporen.

¹⁰⁷ Kluiver, *De soevereine en independente staat Zeeland*, 46-48.

¹⁰⁸ S. van der Linde, 'Het werk van de Heilige Geest in de gemeente (Een appreciatie van de Nadere Reformatie)', *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, to (1955/6), 12; C. Graafland, 'De Nadere Reformatie en haar culturele context', in: *Met het Woord in de tijd. Een bundel artikelen rondom het thema 'evangelisatie en cultuur'*, uitgegeven ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Hervormde Bond voor Inwendige Zending (IZB) te Amersfoort, 's-Gravenhage/Amersfoort 1985, 117-138.

¹⁰⁹ L. Strengholt, 'Tekenen van de Nadere Reformatie in de poëzie van Revius, Cats en Huygens?', *Documentatieblad Nadere Reformatie*, n (1987), 109-125; W.J. op 't Hof, 'Het culturele gehalte van de Nadere Reformatie', *De zeventiende eeuw*, 5 (1989), 129-140; L. Strengholt, 'Literatuur bij de 'preciese' Hervormden. Over Herman Witsius en de literatuur van zijn tijd', *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 14

(1990), 73-87. Vier jaren geleden werd er in twee artikelen in dit periodiek op teruggekomen: W.J. op 't Hof, 'Het Nederlands Gereformeerde Piëtisme en de Nadere Reformatie in relatie tot de (beeld) cultuur in de zeventiende eeuw', Documentatieblad Nadere Reformatie, 28 (2004), 2-33; H. van 't Veld, 'De Nadere Reformatie en de beeldende kunst: voorgeschiedenis, context, theorie en praktijk', Documentatieblad Nadere Reformatie, 28 (2004), 34-62.

40

Wetenschap

Hoewel de nadere reformatoren zich met hun streven tot het gehele volk richtten, waren zij bepaald niet de simpele volkspredikers voor wie zij vaak aangezien worden. Van de topfiguren van de Zeeuwse Nadere Reformatie waren er in ieder geval drie die de doctorstitel voor - of, om in de zeventiende-eeuwse sfeer te blijven, achter - hun naam konden zetten: Eeuwout en Willem Teellinck alsmede Koelman. De eerste twee waren in de rechten gepromoveerd, de laatste in de filosofie. Van hen is Koelman de enige die ook na zijn studietijd wetenschappelijke arbeid heeft verricht. Uit zijn Sluise tijd stamt zijn anticartesiaans geschrift: Examen libelli Ludovici Wolzogen de Scripturarum interprete, 1669. Zijn Vlissingse collega De Raad schreef in het jaar daarop een soortgelijke studie. Diens lokale collega Cocquius werd zelfs op grond van zijn wetenschappelijke publikaties in 1678 door de Harderwijker academie honoris causa tot doctor in de theologie bevorderd. De Maets, Witsius en Melchior Leydekker werden na hun Zeeuwse periode hoogleraar in de godgeleerdheid. Bovendien hebben de gebroeders Daniël en Joos van Laren, zonder ooit de doctorsgraad te halen, zich op wetenschappelijk gebied verdienstelijk gemaakt. De laatste heeft in zijn lange Vlissingse ambtsperiode vele wetenschappelijke verhandelingen doen uitkomen. Tuinman tenslotte schreef enige werken waardoor hij de neerlandistiek aan zich verplicht heeft.

De Zeeuwse natuurfilosoof Isak Beeckmanii. (1588-1637), wiens geestelijke leidsman Willem Teellinck was,¹¹¹ kende een mechanistisch wereldbeeld, waarvan de theologische achtergrond werd uitgemaakt door het piëtistische Puritanisme, met name op het punt van de onttovering van de wereld.ⁱⁱ Omdat de Nadere Reformatie het intermedium tussen die Engelse vroomheidsbeweging en de Nederlanden was, mag daarin de invloed van die Nederlandse beweging gezien worden,¹¹³ zeker ook gelet op de betekenis van Teellinck voor Beeckman. Er is geen reden om aan te nemen dat Beeckman in dit opzicht een uitzondering vormde.

Onderwijs

Zoals uit de reformatieprogramschriften van de nadere reformatoren blijkt, waren dezen bijzonder gespist op randvoorwaardelijke en inhoudelijke verbeteringen van het vaak gebrekkige onderwijs, terwijl hun bovenal de godzaligheid van de leerkrachten ter harte ging. Minder bekend is dat binnen de Nadere Reformatie ook methodische vernieuwingen in het onderwijssysteem zijn doorgevoerd, die uiterst modern aandoen. In dit verband moet - weer - de naam van de belangrijke Zeeuw Beeckman genoemd worden. Hij verdiende als leerkracht op Latijnse scholen de kost. Dankzij zijn dagboek is bekend dat hij zeer vooruitstrevende hervormingsideeën over het onderwijs niet alleen koesterde, maar ook praktiseerde op de scholen waar hij werkzaam was. Volgens hem moest er geheel gebroken worden met het bestaande klassikale systeem en de gebruikelijke frontale manier van lesgeven. Naar het voorbeeld van de Engelse 'colleges' moesten de docenten een meer begeleidend en

initiërende taak krijgen. De zelfwerkzaamheid van de leerlingen zou moeten worden gestimuleerd door de ouderen de jongeren te laten onderwijzen en de snelle leerlingen de trage. Tevens had hij te Rotterdam het plan opgevat om naast de Latijnse school een Collegium mathematicum op te zetten.

110 Z.v.h. Van Berkel, Isaac Beeckman.

K. van Berkel, 'Vruchtbaar isolement. Isaac Beeckman in Zierikzee (1611-1616)', *Kroniek van het land van de zeemeermin*, 11 (1986), 64.

112 Van Berkel, Isaac Beeckman, 19-21 en 239-245.

113 Z.v. een soortgelijke conclusie: M.J. van Lieburg, 'Zeeuwse piëtisten en de geneeskunde in de eerste helft van de 17e eeuw. Een verkenning van het werk van W. Teellinck en G.C. Udemans', *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, 1987, 79.

41

zowel voor leerlingen van de school als voor geïnteresseerde burgers. In dat Collegium zouden onder leiding van Beeckman zelf 'ongeleerde' deelnemers onderwezen worden door de 'geleerde', zodat Beeckman zelf veel meer mensen zou kunnen bedienen dan in een gebruikelijk klassikaal systeem. Wie iets afweet van de huidige ontwikkelingen in het onderwijs, kan niet anders dan concluderen dat Beeckman onderwijsideeën koesterde en praktiseerde waarmee hij zijn tijd ver vooruit was.

De bepalende achtergrond van Beeckmans denkbeelden en wetenschappelijke werk wordt gevormd door de filosofie van Petrus Ramus (1515-1572). Deze Franse christenhumanist ontwikkelde in reactie op de Scholastiek een wijsgerig systeem van een geheel eigen gehalte. Voor hem ging het niet om het weten, maar om het doen. De wetenschap met inbegrip van de theologie waren naar zijn inzicht niet theoretisch, speculatief of contemplatief, maar praktisch van aard. Het primaat van het verstand verving hij door dat van de wil. In plaats van de ingewikkeldheid en onoverzichtelijkheid van de schier eindeloos doorgevoerde afleidingen en onderscheidingen van de Scholastiek stelde hij eenvoud en helderheid. De Scholastiek werkte altijd van het algemene naar het bijzondere. Het Ramisme praktiseerde deze methodiek ook wel, maar nam principieel zijn uitgangspunt in het bijzondere.

De theologie van Ames was in feite niet anders dan de verwerking van het wijsgerig stelsel van Ramus op het gebied van de theologie. Het kan niet toevallig zijn dat de leermeesters die Willem Teellinck voor het onderwijs van zijn zoons het geschikst achtte, namelijk Beeckman en Ames, beiden ramisten waren. Kennelijk was ook hij, die op andere punten geen ramist was, gegrepen door de ramistische nadruk op het praktische, het eenvoudige en het heldere. Die sloot het nauwst aan bij zijn nader-reformatorisch streven. Bij De Swaef is diezelfde ramistische invloed constateerbaar als hij stelt dat de leerkracht duidelijk in zijn uitleg moet zijn.¹¹⁴

H. Uil geeft in zijn instructieve en informatieve artikel over de Nadere Reformatie en het onderwijs in Zeeland twee voorbeelden uit de acta van de classis Schouwen-Duiveland hoe de nader-reformatorische inzichten van een man als Udemans uitwerkten bij de classique examinatie van schoolmeesters.¹¹⁵

Op 1 januari 1631 werd een schoolmeester aangenomen op voorwaarde dat hij niet langer boven zijn stand gekleed zou gaan en dat hij zijn gouden ring zou afdoen. Ruim tien jaren later, op 4 september 1641, werd een andere aangenomen kandidaat vriendelijk verzocht zijn lange haar te laten afknippen.

Dankzij het bewuste artikel is er nog een laatste interessante bijzonderheid bekend. Van 1675-1677 verzocht de Goese schoolmeester en volgeling van Koelman Abraham Cuylenburg de classis Zuid-Beveland een paar keer om goedkeuring van zijn twee reformatieboekjes betreffende het schoolonderwijs. Omdat het compilaties waren besloot de classis hier geen gehoor aan te geven. Een tweede reden hiervoor was dat de auteur inging tegen het gebruik van formulieren en tegen het onderhouden van christelijke feestdagen die niet op zondag vielen. De zaak escaleerde, met als gevolg dat Cuylenburg door de classis onder de tucht gezet werd. Het is opmerkelijk en indicatief voor het sterk nader-reformatorisch klimaat te Goes in die tijd dat enige Goese kerkenraadsleden - tevergeefs - om herziening van dat besluit vroegen.

114 W.J. op 't Hof, 'Godzaligheid boven geleerdheid', in: A. de Muynck en B. Kalkman (ed), *Perspectief op leren. Verkenningen naar onderwijs en leren vanuit de christelijke traditie*, Gouda 2005, 91-92.

115 Z.v. deze en de volgende alinea H. Uil, 'De Nadere Reformatie en het onderwijs in Zeeland in de zeventiende eeuw', *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 25 (2001), resp. 18 en 14-16.

Literatuur

Er is geen cultureel gebied geweest waarvoor de Nadere Reformatie meer zeggingskracht heeft gehad dan de literatuur. Het is een bekend gegeven dat het oeuvre van Jacob Cats¹⁰⁶ (1577-1660) sterk piëtistische trekken vertoont en dat dit vooral te danken is aan de invloed van de vader der Nadere Reformatie. Of Cats daarom ook als een echte representant van de Nadere Reformatie mag gelden, zoals L. Strengholt stelt,¹¹⁷ mag op goede gronden betwijfeld worden. Onderzoek heeft aangetoond dat een andere Middelburgse literator, die evenals Cats onder Teellincks prediking heeft gezeten, Johan de Brune sr.,¹¹⁸ in zijn oeuvre veel piëtistischer is dan door literair-historici opgemerkt is.¹¹⁹ Hij mag zelfs getypeerd worden als een calvinistische piëtist. Voor de mannen van de Nadere Reformatie spreekt hij onverholen zijn hoogachting uit, maar toch houdt hij een kritische afstand tot het streven van deze beweging. Hij was sympathisant op enige afstand.¹²⁰

Ook in Zierikzee deed de Nadere Reformatie haar invloed op de literatuur gelden. Hier was Hoffer als secundaire representant van de Nadere Reformatie de verpersoonlijking van de culturele dimensie van deze groepering.¹²¹

Van een andere Zeeuwse predikant, namelijk Petrus Hondius (?-1621), die van 1604-1621 te Terneuzen heeft gestaan, is wel niet bekend dat hij tot de beweging van de Nadere Reformatie heeft behoord, maar het is zeker dat hij een piëtist is geweest. Zijn poëtische publicatie *Moufe-schans*, die een zekere opgang heeft gemaakt, legt hiervan getuigenis af.¹²² Het oeuvre van de Veerse dichter en goudsmid Cornelis Udemans (1599-?), een neef van de gelijknamige nadere reformator, vertoont een piëtistisch gehalte dat te vergelijken is met dat van Cats' werken.¹²³

Kunst

Er bestond in Zeeland - evenals elders - een algemeen contactpunt tussen de Nadere Reformatie en de kunst: het portret.¹²⁴ Koelman, Joos van Laren, De Maets, Eeuwout Teellinck, Maximiliaan Teellinck, Willem Teellinck, Udemans, Witsius en

Wittewrongel hebben allen voor een kunstschilder geposeerd. In dit opzicht waren zij voluit mensen van hun tijd. Willem Teellinck en Udemans zijn door Zeeuwse kunstenaars op het doek gezet: Udemans door Johan Sarragon en Teellinck door zijn stadgenoot Adriaan van de Venne¹¹⁵ (1589-1662). Deze zal Teellinck goed gekend hebben, want hij woonde en werkte van 1614-1625 te Middelburg. Vervolgens vestigde hij zich te 's-Gravenhage. Kenners maken uit zijn kunstzinnig oeuvre uit zijn Haagse tijd op dat hij Zeeuwse, calvinistisch-piëtistische invloed heeft ondergaan.¹²⁶ Waarschijnlijk heeft Teellinck door zijn prediking en geschriften een stempel gedrukt op de geestelijke ontwikkeling van de kunstenaar. Hiermee is dan tevens het opvallende verschijnsel verklaard dat het

116 Z.v.h. D. ten Berge, *De hooggeleerde en zoetvloeiende dichter Jacob Cats, 's-Gravenhage*, 1979.

117 Strengolt, 'Tekenen van de Nadere Reformatie', 116.

118 Z.v.h. C.H.O.M. von Winning, *Johan de Brune de Oude. Een Zeeuwsche christen-moralist en humanist uit de zeventiende eeuw*, Groningen 1921; *Johan de Brune de Oude. Een Zeeuws literator en staatsman uit de zeventiende eeuw*, Middelburg 1990.

119 Von Winning, *Johan de Brune*, 43-82; Meertens, *Letterkundig leven*, 312-315.

120 W.J. op 't Hof, 'De godsdienstige ligging van De Brune', in: *Johan de Brune de Oude*, 44-49.

121 Op 't Hof, 'De godsdienstige ligging van Adrianus Hofferus'.

122 J. Wesseling, 'Terneuzen's bekendste predikant Petrus Hondius (11578-1621)', *Zeeuws Tijdschrift*, 1 (1950/1), 49-52.

123 Meertens, *Letterkundig leven*, 101-104.

124 Z.v.h.v. Op 't Hof, 'Het Nederlands Gereformeerde Piëtisme en de Nadere Reformatie in relatie tot de (beeld)cultuur', 15-21.

125 Zie voor hem: L.J. Bol, *Adriaen Pietersz. van de Venne, schilder en teyckenaer'*, *Tableau. Tijdschrift voor beeldende kunst*, 5 (1982-1983) nr.2, 168-175; nr.3, 254-261; nr.4, 276-283; nr.5, 342-347; nr.6, 416-421; 6 (1983-1984) nr.1, 54-63; nr.2, 53-63; nr.3, 55-65; nr.4, 49-57; nr.5, 69-77.

126 Bol, *Adriaen Pietersz. van de Venne'*, 6-3, 56a; E. van Rosmalen-Mann, 'Cats' illustrator: Adriaen Pietersz. van de Venne', *Bulletin van de Werkgroep Historie en Archeologie van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, 28 (1978), 20-22.

43

enig identificeerbare geschilderde portret dat door Van de Venne is vervaardigd - afgezien van zelf- en vorstenportretten -, dominee Teellinck voorstelt. Andere Middelburgse predikanten lieten zich vereeuwigen door de in de Zeeuwse hoofdstad werkende specialistportretschilder Salomon Mesdach.¹²⁷ Volgens G. Knuttel is het zelfs waarschijnlijk dat Van de Venne op zijn schilderij 'De Zielenvisserij' Teellinck te midden van andere protestantse theologen heeft afgebeeld.¹²⁸

Maatschappelijk stempel

In de tijd waarover dit artikel handelt, werd de publieke opinie grotendeels bepaald door de predikanten, die vanaf de kansels alle lagen van de bevolking bereikten en via hun publicaties de hogere klassen beïnvloedden. De predikanten van toen zijn te

vergelijken met de journalisten van vandaag de dag: de smaakmakers van hun tijd. Wanneer men nu bedenkt dat de aanhangers en de sympathisanten van de Nadere Reformatie lange tijd in de Zeeuwse Kerk een zeer vooraanstaande plaats en soms zelfs de hegemonie hebben gehad, kan het niet anders of de nader-reformatorische inspanningen hebben hun stempel op de Zeeuwse maatschappelijke orde gedrukt.

Het rechtstreekse en belangrijkste beïnvloedingskanaal was de prediking en in kleinere omvang de kerkelijke catechese. Het meeste dat hiervan bekend is, stamt uit de tweede inwerkingsbedding: de geschriften. Een aanzienlijk gedeelte hiervan bestaat immers uit - soms bewerkte - preken. De betekenis van deze gedrukte vorm van overdracht mag gezien de vaak werkelijk enorme aantallen boekuitgaven niet onderschat worden.¹²⁹

De uitwerking van de nader-reformatorische prediking en lectuur bleef niet beperkt tot overdracht van ideeën en idealen, maar ontving ook gestalte in de hervorming van het maatschappelijk functioneren van individuen en in de religieuze vormgeving en nauwgezette regulering van het gezinsleven. Uiteraard was dit proces allesbehalve algemeen en varieerde het in mate van geval tot geval, maar dat de Nadere Reformatie in Zeeland de genoemde maatschappelijke verschijningsvormen heeft aangenomen en dat deze bepaald meer dan incidenten waren, staat vast.

De Gereformeerde Kerk had een gewichtige stem in het onderwijs, zeker als het ging om het godsdienstonderricht. In het voorgaande is reeds gebleken dat de Goese synode van 1620 de bezorging van de leerstof der schoolcatechese in de handen van de vader der Nadere Reformatie gaf. De voor de maatschappij zo voorname component van het onderwijs was dus naar haar religieuze zijde nader-reformatorisch gekleurd. Dat dit zeker voor de hele in dit artikel behandelde tijd geldt, is in het voorgaande reeds gebleken uit de gang van zaken te Goes.

Ook via de reeds eerder behandelde politieke besluiten die onder haar aandrang tot stand kwamen, drukte de Nadere Reformatie haar stempel op de maatschappij waarin zij leefde. Dit gold met name de zondagsheiliging.

In incidentele gevallen is het nadere reformatoren zelfs gelukt zijn om uitsluitend via kerkelijke weg maatschappelijke hervormingen tot stand te brengen. Het is bekend dat Udemans met een ouderling in 1618 er sterk bij het schippersgilde te Zierikzee op aangedrongen heeft om de sabbat te onderhouden. Het antwoord luidde weinig bevredigend.

127 Bol, Adriaen Pietersz. van de Venne', 6-1, 54b.

128 G. Knuttel, *Das Gemalde des Seelenfischfangs von Adriaen Pietersz. van de Venne*, Den Haag 1917,

129 Zo getuigt Voetius bij voorbeeld in zijn voorrede in W. Teellincks *De worstelinghe eenes bekeerden sondaers* (1631) dat de werken van de laatstgenoemde niet alleen op hemzelf, maar ook op vele andere predikanten en gemeenteleden een diepe indruk gemaakt hebben en een grote uitwerking gehad hebben.

Acht jaar later werd een zelfde poging gedaan, met even weinig succes. Daarentegen had een soortgelijke kerkelijke actie onder de vissers wel tot resultaat geleid.¹³⁰

Een unieke gebeurtenis speelde zich op maandagmorgen Tweede Paasdag 3 april 1673 in het Zeeuws Vlaamse vestingstadje Sluis af.¹³¹ Koelman had met zijn ijveren tegen die christelijke feestdagen die niet op zondag vielen, zoveel succes, dat een heel gedeelte van de trouwe kerkgangers niet naar de kerk ging, maar zich aan de

dagelijkse beroepsarbeid zette, terwijl de middenstanders onder hen hun winkels openden. Toen de kerkdienst net begonnen was, kwamen roomse en andere soldaten van de hoofdwacht diverse van de geopende bakkerswinkels plunderen. Volgens de gedupeerden zat de gouverneur achter die actie, maar deze ontkende dit later in alle toonaarden. Het is echter wel opvallend dat de plunderende soldaten niet gestraft werden. Omdat de predikant Koelman door de overheid voor het incident verantwoordelijk werd gehouden, dekte het bestuur van het bakkersgilde Koelman vervolgens door een akte bij een notaris op te laten maken waarin het een voor Koelman ontlastende verklaring gaf. Extreme opvattingen binnen de Nadere Reformatie leidden soms tot revolutionaire gebeurtenissen.

Koelman wist door zijn bezielende prediking en zijn resolute optreden niet alleen personen uit de sociaal hogere regionen voor zijn nader-reformatorisch streven te winnen, maar ook uit de sociaal lagere bevolkingsgroepen. Zo vermaakte de van oorsprong Schotse dienstbode Barbara Jobs in twee testamenten honderd gulden aan de toen reeds uit Sluis verbannen dienaar des Woords.¹³²

In het De Ruyter-jaar 2006 is een onderzoek ingesteld naar het karakter van de vroomheid van Zeelands tevens Neêrlands grootste zeeheld Michiel de Ruyter (1607-1676).¹³³ De conclusie luidde dat hij het niet hield bij een vormelijke godsdienst, maar dat de pit van deze uiterlijk ruwe bonk werd gevormd door een teer en afhankelijk geloof, dat zich naar buiten toe openbaarde in een onberispelijke en voorbeeldige levenswandel. Zijn populariteit stoelde voornamelijk op zijn bevindelijke omgang met de Bijbel en beantwoordde als zodanig aan het piëtistische ideaal om anderen tot een heilige jaloersheid te verwekken. Dit alles leidt tot de gevolgtrekking dat De Ruyters vroomheid alleen maar juist wordt geïnterpreteerd als die beschouwd wordt tegen de achtergrond en in het licht van het piëtistische en nader-reformatorische klimaat dat de kerkelijke gemeente van Vlissingen en zijn ouderlijke woning kenmerkte en dat hij later in zijn leven in Amsterdam ook weer ontmoette.

Al met al is er veel reden om te stellen dat de Nadere Reformatie in geen provincie zoveel beslag op de maatschappij heeft weten te leggen als in Zeeland.

Verwerking

De besluiten van de provinciale synoden van 1618 en 1620, het feit dat juist de belangrijkste steden van Zeeland soms tot ver in de eerste helft van de achttiende eeuw centra van de Nadere Reformatie zijn geweest, het gegeven dat Burs' bestrijding van deze vroomheidsbeweging geen of nauwelijks effect sorteerde, de opgang die De Labadie tijdens zijn driejarige Zeeuwse periode niet alleen in kerkelijke, maar ook in politieke kringen maakte, de ondersteuning die Koelman bij zijn in die tijd toch wel als buiten-

130 H.B. Visser, *De geschiedenis van den Sabbatsstrijd onder de Gereformeerden in de zeventiende eeuw*, Utrecht 1939, 55-56.

131 Z.v.h.v. Op 't Hof, 'Een uniek voorbeeld van Nadere Reformatie te Sluis'.

132 W.J. op 't Hof, 'De Sluise dienstmaagd Barbara Jobs in het licht van haar testamenten', in: *Aaneengeregen tijdankers*, Aardenburg 2002, 79-104.

133 W.J. op 't Hof, 'Nieuw licht over De Ruyters vroomheid', *Zeeuws Tijdschrift*, 56-5/6 (2006), 16-19.

sporig beschouwde gedragingen van kerkelijke zijde ondervond, alsmede de klassicale reformatieprogramma's uit de jaren zeventig en tachtig wettigen de gevolgtrekking dat de Nadere Reformatie vanaf het begin van de zeventiende tot in de achttiende eeuw een van de leidende bewegingen in het Zeeuwse geestesleven is geweest.

Er is nog een extern getuigenis dat deze conclusie bevestigt. De Engelse congregationalistische predikant John Quick, die van 1680-1681 de Engelse gemeente te Middelburg diende, constateerde hier in zijn tijd dat zes van de twaalf predikanten van de Nederlandse gemeente piëtistisch puriteinsgezind waren, met wie hij dan ook intiem bevriend was. Bovendien signaleerde hij een identieke ligging bij de grote meerderheid van de Nederlandse predikanten die tot de classis Walcheren behoorden en die hun opleiding onder Voetius hadden genoten.¹³⁴ Voor hem was het grootste probleem in de Zeeuwse hoofdstad de grote invloed die de burgerlijke overheid in kerkelijke zaken bezat.¹³⁵

Dat de bedoelde vroomheidsbeweging zich reeds na tien jaar in Zeeland zo krachtig op synodaal niveau kon manifesteren, wijst erop dat zij hier een ideale voedingsbodem had aangetroffen in de vorm van het Gereformeerde Piëtisme. Dit Piëtisme moet in dit gewest rond de eeuwwisseling veel krachtiger en dieper wortel geschoten hebben dan op dit moment op basis van de beschikbare gegevens bekend is. Nauwgezet en subtiel verder onderzoek is op dit punt - maar van welk onderdeel van dit artikel geldt dit niet? - dringend gewenst.

Hoewel Willem Teellinck en Udemans al vóór de Synode van Dordrecht door middel van verschillende publicaties hun nader-reformatorische inzichten gepropageerd hadden, brak na die synode de verbreiding daarvan eerst goed in Zeeland los. Tot 1630 werd de boekenmarkt als het ware overspoeld met dat soort uitgaven van Zeeuwse origine. In productiviteit vormt het derde decennium van de zeventiende eeuw dan ook de top van de bewuste beweging in Zeeland.¹³⁶ In deze jaren was Middelburg het onbetwiste centrum van de Nadere Reformatie zowel in Zeeland als in het geheel van de Republiek. Met het overlijden in 1629 van zowel Willem als Eeuwout Teellinck kwam er een abrupt einde aan de hegemonie van de Middelburgse kring binnen de Nadere Reformatie. De rol van belangrijkste woordvoerder hiervan werd toen door Udemans overgenomen. Deze werd op zijn beurt opgevolgd door Maximiliaan Teellinck in Middelburg.

In de tweede helft van de zeventiende eeuw ontwikkelde Sluis zich tot de meest actieve brandhaard van de Nadere Reformatie in Zeeland, hierin op de voet gevolgd door Vlissingen. Met de eeuwwisseling heroverde Middelburg de eerste plaats, die zij niet meer afgestaan heeft.

Het is hier de plaats om de vraag naar het einde van de Nadere Reformatie in Zeeland te stellen. Het is in het voorgaande duidelijk gemaakt dat het geboortjaar van de Zeeuwse Nadere Reformatie samenvalt met dat van de landelijke beweging, namelijk 1608, maar wanneer is het sterfjaar te plaatsen? Het antwoord op deze vraag is in hoge mate afhankelijk van een andere vraag: Behoren de zogenaamde ernstige Coccejanen tot de Nadere Reformatie?¹³⁷ Toegespitst op Middelburg: Mogen de namen van

134 G.F. Nuttall, 'English Dissenters in the Netherlands 1640-1689', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, Nieuwe Serie, 59 (1978/9), 38; vgl. G. van den End, *Guiljelmus Saldenus (1627-1694)*. Een praktisch en irenisch theoloog uit de Nadere Reformatie, Leiden 1991, 220. Koelman noemt in zijn schrijven van 10 december 1676 aan zijn geestelijke vrienden en vriendinnen te Sluis de classis Walcheren nog

een van de beste classes in de Nederlanden: Theophilus Parresius, Historisch verhael van de proceduuren tegen d. Jacobus Koelman, Rotterdam 1677, 584.

135 K.L. Sprunger, Dutch Puritanism. A History of English and Scottish Churches of the Netherlands in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, Leiden 1982, 196.

136 Vgl. de desbetreffende uitlatingen van Burs: Op 't Hof, Voorbereiding en bestrijding, 113.

137 Z.v. het belang van deze vraag: Graafland, 'De Nadere Reformatie en haar culturele context'; W J. van Asselt, Amicitia Dei. Een onderzoek naar de structuur van de theologie van Johannes Coccejus (1603-

46

bekende oude schrijvers als die van Petrus Immens (1664-1720) met zijn beroemde *De godvruchtige avondmaalganger* en die van Frederik van Houten (1662-1711), Jacobus Willemsen (1698-1780) en de van Middelburg afkomstige Johannes d'Outrein (1662-1722) historisch tot de bewuste beweging gerekend worden?

Burs' bestrijding van de Nadere Reformatie¹³⁸ laat zien dat zij in haar eerste bloeiperiode drie hoofdthema's kende: de sabbat, de reformatie van de zeden en de tucht. De Coccejaanse verbondsconceptie en de hieruit voortvloeiende sabbatvisie en opvatting over de christelijke vrijheid verdragen zich daarmee erg slecht. Er bestaat derhalve op hoofdpunten geen continuïteit tussen de Teellincks en Udemans enerzijds en de ernstige Coccejanen anderzijds. Het is dan ook veelbetekenend dat door Burs geuite kritiek op de Nadere Reformatie bij Coccejanen als D'Outrein en Friedrich Lampe (1683-1729) weerkeert.¹³⁹

Er is nog een ander belangrijk aspect in het geding. De nadere reformatoren hadden sterk theocratische denkbeelden die zij letterlijk in hun prediking en figuurlijk in hun geschriften niet onder stoelen of banken staken. Met gepaste vrijmoedigheid spraken zij de overheid op onbijbelse gangen en zaken aan en verweerden zij zich tegen haar bemoeienis met kerkelijke aangelegenheden. De Coccejanen daarentegen hadden geen bezwaar tegen vergaande regeringsinvloed op de Kerk en koesterden geen levend theocratisch ideaal, dat bedreigend op de overheid overkwam. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de overheid in het algemeen het veel beter met Coccejanen dan met Voetianen kon vinden en dat zij zich ook in Zeeland beijverden om vacante predikantsplaatsen met Coccejanen te vervullen. In feite was het Coccejanisme voor de overheid doorgaans een probaat middel om haar gezag in de Kerk te verzekeren.

De gebeurtenissen in Middelburg zijn in dit verband uiterst leerzaam.

Johannes van der Waeyen (1639-1701), die hier in 1672 de herdersstaf had opgenomen, ontpopte zich als Coccejaan. Vier jaar later zette de magistraat met behulp van onder anderen Van der Waeyen het beroep op de uitgesproken Coccejaan Wilhelmus Momma (1642-1677) ondanks waarschuwingen van prins Willem III (1650-1702) in de classis door. Het gevolg van allerlei verwickelingen was dat de Prins in eigen persoon naar Middelburg kwam om de afzetting van Momma door de classis te bevestigen en om Van der Waeyen van zijn ambt te ontheffen. Beiden moesten de stad verlaten. Tevens ontsloeg hij zes leden van de vroedschap die zich het meest voor Momma hadden ingespannen en verving hij die door Voetiaansgezinden. Ten slotte werd het jaar daarop de kerkeraad door de classis in zijn geheel vernieuwd.¹⁴⁰

De algemene slotsom van het voorgaande zou kunnen luiden dat Coccejanen wegens hun opvattingen over de sabbat, over de christelijke vrijheid en over de relatie tussen de Kerk en de staat niet in het kader van de Nadere Reformatie passen, ware het niet

dat - net als bij alle stromingen en bewegingen - de zaak niet zo eenvoudig lag als op het eerste gezicht lijkt.¹⁴¹ De historische werkelijkheid wordt echt niet gedekt door de tweedeling pure Voetianen en pure Coccejanen. De scheidslijn verliep vloeiend tussen beide geestesbewegingen, terwijl er over en weer sprake was van beïnvloeding. Iemand kon

1669), z.p. 1988, 143-144; Op 't Hof, 'Het culturele gehalte', 131.

138 Z.v.h.v. Op 't Hof, Voorbereiding en bestrijding, 117.

139 Resp. L.F. Groenendijk, 'Een Coccejaan als praktizijn: Johannes d'Outrein', Documentatieblad Nadere Reformatie, 4 (1980), 111-113 en C. Graafland, 'Friedrich Adolph Lampe (1683-1729)', in: Brienen e.a.. De Nadere Reformatie en het Gereformeerde Piëtisme, 251, 269.

140 Van der Bijl, Idee en Interest, 25-26.

141 Z.v.h.v. W.J. op 't Hof, 'De verschillen tussen Voetianen en Coccejanen in het licht van hun verklaringen van de Heidelbergse Catechismus', in: F.G.M. Broeyer en E.G.E. van der Wall (ed.), Een richting- strijd in de Gereformeerde Kerk. Voetianen en Coccejanen 1650 -1750, Zoetermeer 1994, 54-73.

47

op bepaalde punten Voetiaan en op andere fronten Coccejaan zijn. Zo was bijvoorbeeld de Leidse predikant Petrus van der Hagen (1641-1671) in dogmatisch opzicht een echte Coccejaan. Typisch Voetiaans was hij evenwel wanneer hij klaagde over zondagsonthelving, de zondag een zondendag noemde, de overheid opriep de plakaten betreffende de rustdag ten uitvoer te brengen en stelde dat er meer reden was om over slaphouding dan over strengheid van de tucht te klagen. Er is dus enerzijds reden om enige terughoudendheid te betrachten in het apriori elimineren van Coccejanen. Anderzijds blijft staan dat een man als Van der Hagen atypisch voor Coccejanen was.

Hier komt bij dat onder de Zeeuwse Coccejanen die voorwerp van wetenschappelijk onderzoek zijn geworden,¹⁴² niemand zit die met Van der Hagen te vergelijken is. Uiteindelijk hebben deze laatste twee zaken de doorslag gegeven bij de beslissing om in de behandeling van de lokale centra der Nadere Reformatie de namen van Coccejanen te vermijden. Dat hier echter nog een heel veld van onderzoek braak ligt, moge duidelijk zijn.

Wanneer de publicatie van het eerste geschrift van een Nederlandse Gereformeerde piëtist die zekere vormen van samenwerking met geestverwanten kende om hun doelstellingen te verwezenlijken, het begin van de Nadere Reformatie markeert, vormt de verschijning van het laatste geschrift het einde daarvan. Eigenlijk is in heel Zeeland uitsluitend in Middelburg een keten van nader-reformatorische auteurs zichtbaar die tot in de achttiende eeuw reikt.

Voor zover ik het nu kan bezien, is De Frein de nadere reformator door wie het laatste geschrift werd uitgegeven: in 1746.

Het einde van de Nadere Reformatie in Zeeland als een historisch aaneengesloten geheel kan ook langs een andere weg benaderd en bepaald worden. Willem Teellinck was de vader van die beweging, zowel in heel de Republiek als ook in het Zeeuwse. Van zijn geschriften zijn tientallen jaren achtereen bijna jaarlijks een of meer edities verschenen. Het was dit grote succes dat hem een bijzondere plaats in de mondiale uitgeverwereld bezorgde. Hij was de eerste auteur in de wereldgeschiedenis van wie

een commerciële oeuvrelijst verscheen, dat wil zeggen een reclamelijst waarin alle tot dan toe verschenen of beschikbare geschriften vermeld stonden.¹⁴³ Houdt die editiestroom op, dan is dat veelzeggend voor het verloop van de beweging waarvan Teellinck in Zeeland niet slechts de eerste, maar ook de belangrijkste hoofdrepresentant was. Niet dat dan die beweging aan een eind zou zijn, maar wel dat ze haar bloeiperiode achter zich had. Anders geformuleerd: met ruim meer dan 100.000 exemplaren was de boekenmarkt verzadigd, maar dit betekende uiteraard nog niet dat de sterfdag van de beweging aangebroken was. De periode van onophoudelijke edities liep tot en met 1665. In elk van de volgende twee decennia kwam nog één nieuwe uitgave beschikbaar. In heel de achttiende eeuw zagen slechts vier edities het licht: één in 1704, twee in 1731 en één ongedateerd. Daarna zou het meer dan een eeuw duren voordat de volgende Teellinck-editie opgelegd zou worden.¹⁴⁴ Het jaar 1731 komt redelijk in de buurt van het in de vorige alinea genoemde jaar 1746.

In de bijna anderhalve eeuw die de Nadere Reformatie in Zeeland oud geworden is, heeft zij een hele ontwikkeling doorgemaakt. Erg jong volwassen heeft zij haar beste

142 H. de Jong, 'Jacobus Willemsen (1698-1780). Lampeaans godgeleerde in het 'dierbaar' Middelburg', *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, 1991, 33-122; R.P. van Rooijen, 'Praxis pietatis en prediking van de 'ernstige' Coccejaan Frederik van Houten', *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 18 (1994), 99-124. Willemsen noch Van Houten kennen de nader-reformatorische nadruk op en invulling van de sabbat, de reformatie van de zeden en de tucht.

143 W.J. op 't Hof, 'The oldest Dutch commercial oeuvre lists in print', *Quaerendo. A quarterly journal*

from the Low Countries devoted to manuscripts and printed books, 23 (1993), 265-290; W.J. op 't Hof,

'De betekenis van de gedrukte commerciële oeuvrelijsten van Willem Teellinck', *Documentatieblad*

Nadere Reformatie, 17 (1993), 75-89; 18 (1994), 125-144.

144 W.J. op 't Hof, *Bibliografische lijst van de geschriften van Willem Teellinck*, Rotterdam 1993, 144.

48

krachten in haar begintijd gegeven.

Na 1630 draaide haar propagandamotor op aanzienlijk lagere toeren. Weliswaar wist Koelman in zijn Zeeuwse tijd hierin verbetering aan te brengen, maar door zijn extreme ontwikkeling bracht hij een verwijdering tussen zichzelf en de andere nadere reformatoren in Zeeland teweeg.

Na 1675 liet de motor zich nog slechts met tussenpozen horen, terwijl de onderwerpen van de publicaties vergeleken met de tijd daarvóór heel duidelijk het beeld van verinnerlijking vertoonden. Hierin een aanwijzing te zien dat de nadere reformatoren, teleurgesteld door vele negatieve ervaringen, het ideaal om in de staat, de maatschappij en de Kerk hervormingen te bewerkstelligen, lieten varen en zich terugtrokken in de beslotenheid van het persoonlijke innerlijke leven, lijkt voor de hand liggend, maar is in strijd met de historische werkelijkheid. Zij hadden het niet opgegeven, maar achtten het niet zinvol te zijn hun idealen opnieuw op papier te zetten. In de eerste plaats wist iedereen toch al lang wat zij beoogden, in de tweede

plaats kwam er door publicaties toch geen verandering en in de derde plaats vreesden zij door de ondervinding geleerd dat zo'n handelwijze averechts zou werken. De tegenstand zou er des te vinniger door worden. Iedere nadere reformator deed daarom op de plaats waar hij gesteld was via persoonlijke contacten en invloed alles wat in zijn vermogen lag om nog zoveel mogelijk te bereiken. Tevens bleef men erop hopen en er alert naar uitzien dat, terwijl menselijk pogen te pletter sloeg op de rotsen van de harde werkelijkheid, God Zelf door een bijzonder ingrijpen een algehele reformatie zou veroorzaken. Men greep daarom gretig tijden van politieke, militaire en economische druk alsmede natuurrampen aan om de overheden, voor wie - zeker in Zeeland - de sleutelrol in de beoogde reformatie was weggelegd, hiertoe te activeren. Dit is de verklaring voor het feit dat alle klassicale reformatieprogramma's opgesteld zijn in crisissituaties. Dat het laatste program uit 1682 stamt, laat zien dat ook na 1675 het theocratische ideaal allerminst gedoofd was, al werd dit niet meer uitvoerig in geschrifte uiteengezet.

Met ingang van het laatste kwart van de zeventiende eeuw tekende zich een nieuwe ontwikkeling af, die nauw met het vorige samenhangt. De concrete situatie in kerkelijk Zeeland dwong ook de nadere reformatoren in die tijd om zich intensief bezig te houden met de bestrijding van allerhande antinomische groeperingen als van Jacobus Verschoor (?-1700), Pontiaan van Hattem, Marinus Booms (?-1728) en Gosuinus van Buytendyck. In hun publicaties ging de polemieek een grote plaats innemen.

In de achttiende eeuw trad er zeker onder invloed van de heersende geestesstromingen van die tijd een verinnerlijking op, maar deze vormde allerminst een vervanging van het theocratisch ideaal. Zo bracht Smijtegelt herhaaldelijk de vraagstukken van de nationale en internationale politiek op de kansel ter sprake en hekelde hij regelmatig het doen en laten der regenten.¹⁴⁵ Zelfs vond in het verleden een onderzoeker stof in de preken van Smijtegelt om diens economische ethiek te beschrijven.¹⁴⁶ In een preek die De Frein in 1746 hield, drong hij hevig aan op de reformatie van het leven en op de verbetering van de zeden.¹⁴⁷

Ook een zo op het innerlijke geloofsleven gerichte auteur als de leke-theoloog Myseras zag in een bijzonder zware hagelbui in 1724 aanleiding om

145 De Vrijer, Ds Bernardus Smytegelt en zijn "Gekrookte Riet", 88-94; A. Steenbeek, 'Bernardus Smytegelt's Catechismuspreken als tijdspiegel', Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis, Nieuwe serie, 39 (1952/3), 158-171; Post, Bernardus Smijtegelt.

146 W. van den Broeke, 'De economische ethiek in de preken van ds. Bemardus Smytegelt', Zeeuws Tijdschrift, 18 (1968), 89-96.

147 H. Uil, 'Henricus de Frein (1672-1747)', Kerkblad der Oud Gereformeerde Gemeenten in Nederland, 14 (1991), 22.

met name zijn woonplaats de spiegel van de reformatie voor te houden.¹⁴⁸

De neergang van de Nadere Reformatie was de keerzijde van de opkomst van het Coccejanisme in Zeeland. Het verloop van de kerkelijke geschiedenis van Middelburg is hiervoor illustratief. Het persoonlijk ingrijpen van Willem III in 1676 had erin geresulteerd dat gedurende de rest van de zeventiende eeuw de Voetianen de dienst in de Middelburgse gemeente uitmaakten. Diens overlijden in 1702 was aanleiding voor een politiek conflict in de Zeeuwse hoofdstad, dat zijn beslag kreeg in ingrijpende

verschuivingen in de vroedschap.¹⁴⁹

De vernieuwde magistraat wist zijn greep op de kerkeraad wel te verstevigen, maar moest nog wel met een minderheid genoegen nemen. In het midden van het tweede decennium van de achttiende eeuw deed zich een restauratie op politiek vlak voor. De Voetiaanse en nader-reformatorische meerderheid van de kerkeraad nam deze gelegenheid direct te baat door het stadsbestuur oude verlangens voor te leggen. Deze hadden met name betrekking op een stringente zondagsviering en op de jaarmarkt. Het resultaat van dat request was echter vrijwel nihil. In de jaren daarna hebben de Coccejanen de Voetianen in een snel tempo overvleugeld.

In 1727 hadden de eersten al twee keer zoveel predikanten als de laatsten.¹⁵⁰ Nog veel ingrijpender was het echter dat de kerkeraad sleden zich in dat jaar overeenkomstig de werkwijze van de magistraat en wellicht zelfs op instigatie hiervan verenigden in zogenaamde vriendschappen, die de zeggenschap hadden over de vervulling van alle vacatures binnen de kerkelijke gemeente, terwijl de Voetiaanse predikanten hierbuiten gesloten werden. Hiermee werd het einde van de nader-reformatorische hegemonie in Middelburg definitief bezegeld.

In de andere Zeeuwse steden zullen de ontwikkelingen, zij het op enige tijdsafstand, wel parallel gelopen hebben. Zo kreeg het Zeeuws-Vlaamse stadje Sluis in 1681 in de persoon van Caspar Alardin de eerste - bevindelijke - Coccejaan en werd te Zierikzee in 1752 door de magistraat bepaald dat de vijf Gereformeerde predikantsplaatsen bezet zouden worden door twee Coccejanen, één lampiaan en twee Voetianen.¹⁵¹ Op het plátteland zal de coccejanisering van het predikantenbestand nog een trager verloop hebben gekend. Dit houdt in dat in het algemeen de Nadere Reformatie een van de heersende geestesbewegingen in Zeeland is gebleven tot en met het eerste kwart van de achttiende eeuw.

Het is aan de door de burgerlijke overheden in gang gezette en bevorderde opmars van de Coccejanen te wijten dat het klimaat in het traditioneel nader-reformatorisch gewest Zeeland zo ongunstig werd voor de vertegenwoordigers van deze beweging, dat hun de publicatielust verging. Het is althans opmerkelijk dat zowel Eversdijk als Fruytier Zeeland verlieten en eerst toen - buiten Zeeland - in Rotterdam tot respectabele schrijfactiviteiten kwamen. Blijkbaar had de nog steeds aanwezige, sluimerende vitaliteit van de Zeeuwse Nadere Reformatie de prikkels van niet-Zeeuwse omstandigheden nodig om tot publicitaire activiteit over te gaan. Dit voert tot de gevolgtrekking dat deze vroomheidsbeweging in de provincie waarin zij ontstond, eerder uitgeteld was dan bijvoorbeeld in Holland.

148 H. Uil, Lambertus Myseras (1676-1740)', *Kerkblad der Oud Gereformeerde Gemeenten in Nederland*, 11 (1988), 11.

149 Z.v. dit en het volgende: Van der Bijl, *Idee en interest*.

150 Z.v. dit en het volgende: S.D. Post, 'Machtsmisbruik in Middelburg. Een onderzoek naar de achtergrond van Smijtegelts aversie tegen de Coccejaanse predikanten', *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 15 (1991), 32-43.

151 Resp. W.J. op 't Hof, 'In één kast, maar niet door één deur. De verhouding tussen twee Sluise oudvaders: Jacobus Koelman en Caspar Alardin', *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 23 (1999), 73-90 en P.D. de Vos, *Uit Schouwen en Duiveland's Verleden*, Zierikzee 1902, I, 13.

betrekkingen op. Een groot deel van hen was door genealogische banden aan elkaar verbonden. In feite gaat het om vier families: de Teellincks, de Van Larens en Hoffer; Udemans en de Bruynvischen; De Maet, de Leydekkers, de Reyniersens en de Smijtelts; Van de Velde en Montanus.¹⁵²

In het overzicht van de nader-reformatorische centra schittert de stad Tholen door afwezigheid. Nader toezien leert dat op het hele eiland Tholen slechts tweemaal een nadere reformator het ambt van predikant heeft uitgeoefend: De Maet te Scherpenisse van 1620-1629 en Tuinman te St. Maartensdijk van 1687-1691. Bovendien bepaalde de bestrijder van de Nadere Reformatie Burs bijna veertig jaar als predikant het kerkelijk leven in Tholen: van 1612-1650. Nog veelzeggender is het dat de classis Tholen de enige Zeeuwse classis is geweest die in het rampjaar geen reformatieprogram opgesteld heeft.

Verklaring

Hoe komt het dat Zeeland het nader-reformatorische gewest bij uitstek is geweest, terwijl een factor als de Zeeuwse overheidsbemoeienis met de Kerk daarvoor juist erg ongunstig was?

In de literatuur worden hiervoor vier argumenten opgegeven: het geografische isolement van Zeeland, de aloude politieke competitie tussen Zeeland en Holland, de Zeeuwse volksziel en de nauwe Zeeuwse relaties met het Engelse piëtistische Puritanisme.¹⁵³

Het eerste - geografische - argument is van nul en generlei waarde. Isolement staat voor conservering en is als zodanig strijdig met de opkomst van een nieuwe beweging. Hooguit zou men zich voor kunnen stellen dat de geografische ligging van Zeeland bijgedragen heeft tot de instandhouding van de dominante positie der Nadere Reformatie. De opkomst van het van elders komende Coccejanisme en het feit dat de Nadere Reformatie in Zeeland eerder het veld moest ruimen dan elders in den lande, weerspreken dit.

Er is in Zeeland wel een factor aan te wijzen die het Coccejanisme tegengegaan is en die de conservering van de Nadere Reformatie begunstigd heeft, maar die was niet van geografische, maar van politieke aard. Deze bestond in het ingrijpen van Willem III te Middelburg in 1676 en droeg dan ook een tijdelijk karakter.

Het tweede in de literatuur aangedragen argument is dat van de intergewestelijke competitie. Omstreeks de overgang van de zestiende naar de zeventiende eeuw won het Libertinisme onder de hogere standen in Holland zienderogen veld, terwijl hiervan in Zeeland weinig te bemerken was. Dit contrast werd automatisch opgenomen in de aloude strijd tussen de twee gewesten. Het gevolg hiervan was dat in Zeeland niet alleen de burgerij, maar ook de regentenstand nader-reformatorischgezind was.

Er zijn geen dwingende redenen om deze zienswijze af te wijzen. Wel moet men zich goed realiseren dat dit argument in drie opzichten slechts een partiële verklaring oplevert. In de eerste plaats geldt de samensmelting van het nader-reformatorische motief met de anti- Hollandse houding voornamelijk de eerste helft van de zeventiende eeuw. In de tweede plaats heeft deze verklaring slechts betrekking op de politieke elite, die veel minder dan één procent van de Zeeuwse bevolking vormde. In de laatste plaats is de opgang die

¹⁵² W.J. op 't Hof, 'De betekenis van familiebetrekkingen tussen Zeeuwse nadere

reformatoren', Documentatieblad Nadere Reformatie, 31 (2007), 152-156.

153 Meertens geeft de combinatie van het tweede en het derde argument, Breek die van de eerste, derde en vierde reden en De Vrijer uitsluitend het derde argument; resp. Meertens, Letterkundig leven, 170-171; B. Breek, 'Zeeland, het land der Nadere Reformatie', Zeeuw Tijdschrift, 4 (1953-1954), 77; De Vrijer, Ds Bernardus Smytegelt, 77-80.

51

de Nadere Reformatie onder de regenten maakte, ondenkbaar zonder de omstandigheden dat twee van de drie hoofdrepresentanten uit de begintijd, de gebroeders Teellinck, zelf uit de sociaal hoogste kringen stamden en dat Eeuwout een van de hoogste ambtelijke functies vervulde. Een secundaire vertegenwoordiger als hun neef Hoffer behoorde eveneens tot de maatschappelijke en politieke toplaag. Hun keuze voor de Nadere Reformatie was trouwens geheel gespeend van politieke aspecten. Willem Teellinck had deze te danken aan zijn bekering in Engeland, Eeuwout aan de hem bepalende geestelijke inwerking van zijn broer en Hoffer aan het geestelijke gezag van Udemans en in mindere mate aan dat van zijn neef Willem.

De combinatie van de hoge maatschappelijke afkomst en positie van verscheidene vroege representanten van de Nadere Reformatie met haar publicitair succes en haar homiletische overtuigingskracht bezorgde haar in een recordtempo een plaats op de eerste rij in het Zeeuwse geestesleven. In de tweede helft van de zeventiende eeuw nam de invloed van die beweging onder de Zeeuwse elite geleidelijk af. De Nadere Reformatie werd verdrongen door nieuwe geestesbewegingen, waarvoor de sociale toplaag, cultureel georiënteerd als zij was, meer openstond dan welke andere bevolkingsgroep ook. Toen de regenten eenmaal in meerderheid om waren, troffen zij op het grondvlak van de kerkelijke gemeenten meestal genoeg malcontenten aan om de macht van de Nadere Reformatie te breken.

Algemeen wordt door de onderzoekers de psychologische structuur van de Zeeuwen als verklaringssleutel gehanteerd. Zij hadden een gevoelige en mystieke inslag en waren zo als het ware gepredisposeerd voor de Gereformeerde vroomheidsbeweging van de Nadere Reformatie. Ongetwijfeld is de Zeeuwse aard een factor van belang geweest. Dat die zo'n doorslaggevende betekenis heeft gehad als de meeste onderzoekers daaraan toekennen, is evenwel niet aannemelijk. Immers, hoe typisch Zeeuws was de hier bedoelde inslag? Bezat de aard van de bevolking van die gebieden waar de Nadere Reformatie buiten Zeeland diep wortel schoot, andere karakteristieken dan de Zeeuwse? Grote twijfel is hier stellig gerechtvaardigd.

Er is echter nog een tweede vraag die het gewicht van de Zeeuwse inborst ondermijnt: Hoe Zeeuws waren de Zeeuwse vertegenwoordigers en aanhangers van de Nadere Reformatie? De Zuidnederlandse immigratie na 1572 heeft immers de bevolkingssamenstelling van Zeeland grondig gewijzigd. Volgens de schatting van J.G.C.A. Briels¹⁵⁴ zou omstreeks 1622 zelfs de helft van de Middelburgse bevolking van Zuidnederlandse origine zijn geweest. De door hem gehanteerde berekeningsmethoden zijn evenwel bepaald niet onberispelijk, zodat zijn uitkomsten geflatteerd aandoen.¹⁵⁵

Men doet er daarom verstandig aan om het aantal Zuidnederlandse immigranten in de Zeeuwse hoofdstad terug te brengen tot minstens een derde van de totale populatie, maar ook dit aandeel is imponerend genoeg. De andere Zeeuwse steden hebben eveneens een grote toeloop vanuit het zuiden gekend, al zullen de percentages daar iets lager zijn geweest. De gegevens die van het Zeeuwse platteland bekend zijn, wijzen zelfs in de richting van forse aantallen Zuidnederlandse immigranten.¹⁵⁶

Het is mijns inziens niet overdreven om rekening te houden met een Zuidnederlands aandeel in de Zeeuwse bevolking van minstens dertig procent. De Zeeuwse volksaard is derhalve voor een derde Zuidnederlands!

154 Z.v.h.v. J. Briels, Zuidnederlanders in de Republiek 1572-1630. Een demografische en cultuurhistorische studie, Sint-Niklaas 1985.

155 Z. hiervoor b.v. J.J. Woltjer, Bespreking van Briels, Zuidnederlanders in de Republiek 1572-1630, Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis, 66 (1986), 264-269.

156 A. de Smit, 'Rondom de hervorming op Zuid-Beveland', Zeeuws Tijdschrift, 12 (1962), 86-87; G.E. op 't Hof, 'Vlamingen in Zeeland', Vlaamse Stam, 1 (1965), 133-134 en 223-224.

52

Wat in het verband van dit onderzoek evenwel nog veel belangrijker is dan het precieze percentage, is dat niemand betwisten zal dat het aantal Zuidnederlanders relatief gezien in Zeeland veel groter is geweest dan in welke andere provincie ook. De geografische ligging van Zeeland zal aan dit verschijnsel niet vreemd zijn geweest. Nu heeft eerder onderzoek uitgewezen dat de Zuidnederlandse inbreng in het ontstaan van het Nederlandse Gereformeerde Piëtisme aanzienlijk is geweest.¹⁵⁷

De vraag dringt zich dan op: Wat is de rol die personen van rechtstreekse of indirecte Zuidnederlandse herkomst hebben gespeeld in het Zeeuwse Gereformeerde Piëtisme en in de Zeeuwse Nadere Reformatie? Van de zes Zeeuwse Gereformeerde piëtisten die uit de tijd vóór 1608 bekend zijn, hebben er vijf een Zuidnederlandse achtergrond: Van Marnix, Damman, Joos van Laren sr., Michiel en Johannes Panneel. Voor wat de eerder in dit artikel genoemde Gereformeerde piëtisten in Zeeland uit de periode na 1608 betreft, geldt dit De Brune en Burs.¹⁵⁸

Ofschoon alle hoofdvertegenwoordigers van de Zeeuwse Nadere Reformatie uit de Noordelijke Nederlanden zelf kwamen, was het zuiden het land van herkomst voor diverse andere representanten en aanhangers daarvan, zoals alle Van Larens, de gebroeders Beeckman, Van den Houte, De Swaef, Isak Hoornbeeck, De Maets, De Raad, Gentman, Wittewrongel, Montanus en Van de Velde. Uit deze gegevens kunnen de volgende conclusies getrokken worden. Het Gereformeerde Piëtisme in Zeeland vóór de Nadere Reformatie was nagenoeg geheel aan de Zuidnederlandse vluchtelingen te danken. Aangezien die stroming de voornaamste voedingsbodem voor de genoemde beweging is geweest, zijn de immigranten ook voor de opkomst hiervan van fundamentele betekenis geweest. Binnen die beweging zelf vormden zij een belangrijke minderheid.

Ten slotte raakt de Zuidnederlandse toevloed het vierde argument van de in de literatuur gegeven verklaring voor Zeeland als het gewest van de Nadere Reformatie: het Engelse piëtistische Puritanisme. Een aanzienlijk deel van de Zuidnederlandse immigranten kwam via Engeland de Nederlanden en ook Zeeland binnen. Dat was aan de overkant van de Noordzee in contact met en onder invloed van de genoemde Engelse vroomheidsbeweging gekomen, waardoor het een sterk piëtistisch karakter had verkregen.¹⁵⁹ Eenmaal in de Nederlanden aanbeland kwam het openlijk voor zijn piëtistische ligging uit. In dit verband mag ook niet over het hoofd worden gezien dat de vader van Hoffer vijf jaar lang zijn toevlucht in Norwich gezocht had.

Het ontstaan van de Nadere Reformatie in Zeeland is het gevolg geweest van de gees-

telijke ommekeer die Willem Teellink in het Engelse piëtistische Puritanisme heeft beleefd. Terug in zijn vaderland beoogde hij niet anders dan dit type vroomheid ook in Zeeland en de Nederlanden ingang te doen vinden. Dat juist hij de vader van de Nadere Reformatie is geworden, zegt alles over de piëtistisch puriteinse inslag van deze beweging in het algemeen. Verder heeft hij zijn broer Eeuwout geheel in de ban van de Engelse vroomheidsbeweging weten te krijgen, terwijl de derde hoofdvertegenwoordiger van de Zeeuwse Nadere Reformatie, Udemans, zeer waarschijnlijk in ieder geval diens piëtistisch puriteinse sabbatvisie aan hem te danken heeft. Ook bij Koelman is de bedoelde buitenlandse invloed van doorslaggevend betekenis geweest.

Vanaf de jaren tachtig van de zestiende eeuw herbergde Zeeland een relatief veel groter contingent Engelsen en Schotten dan de overige Nederlandse provincies.¹⁶⁰ Die

157 Op 't Hof, Engelse piëtistische geschriften, 613-616.

158 Ook een Zeeuwse doopsgezinde piëtist als Jan Schabaelje had een Zuidnederlandse achtergrond: P.

Visser, Broeders in de geest. De doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz. Schabaelje tot de

Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw, twee delen, Deventer 1988, I, 23-25.

159 Op 't Hof, Engelse piëtistische geschriften, 617; O.P. Grell, Dutch Calvinists in early Stuart London:

the Dutch church in Austin Friars, 1603-1642, Leiden etc. 1989, 250-251.

160 Z. hiervoor en v.h.v. Sprunger, Dutch Puritanism.

53

bestonden vrijwel geheel uit militairen en kooplieden. Onder hen waren piëtistische puriteinen rijk vertegenwoordigd. Middelburg, Vlissingen, Veere en Zierikzee kenden Engelse en Schotse gemeenten van die geestelijke ligging. Het ligt in den rede te verwachten dat de uitstraling van deze gemeenten het godsdienstige leven in Zeeland niet onberoerd heeft gelaten. Zo is bijvoorbeeld uit Middelburg bekend dat Abraham Beeckman (1563-?), de vader van Isak, en Hans de Swaef, de vader van Johannes, beiden nauwe relaties met de brownistische gemeente aldaar hadden.¹⁶¹

In het algemeen waren de nadere reformatoren in Zeeland dan ook sterker aan het piëtistische Puritanisme gelieerd dan waar dan ook in de Republiek.¹⁶²

Zij onderhielden nauwe contacten met piëtistische puriteinen in het binnenland en soms zelfs in het buitenland. Velen van hen zetten stichtelijke puriteinse geschriften in het Nederlands over, terwijl sommigen van hen als predikant zelfs Engelse gemeenten dienden, zoals Maximiliaan en Johannes Teellink, Gribius, Abraham van Laren en Pots. Thilenus ging na zijn theologische studie eerst naar Engeland om zich hier in de consciëntiegevallen te oefenen, voordat hij predikant werd. Bartholomefis Reyniersen stuurde zijn zoon met een soortgelijk doel naar de overkant van de Noordzee. Ten slotte kan erop gewezen worden dat de Zeeuwse Kerk in het algemeen en de classis Walcheren in het bijzonder heel nauwe betrekkingen met de Nederlandse vluchtelingengemeenten in Engeland onderhield.¹⁶³

De bedoelde buitenlandse doorwerking in de Zeeuwse Nadere Reformatie kan ook op inhoudelijk vlak gesignaleerd worden. Twee van de voornaamste motieven van de Zeeuwse beweging in het algemeen, de sabbat en de gezinsgodsdienst, en de onder-

werpen waar Koelman zich in Zeeland zo druk om gemaakt heeft, de formulieren en de christelijke feestdagen, waren alle aan het piëtistische Puritanisme ontleend.¹⁶⁴

De bestrijding van de Zeeuwse Nadere Reformatie door de Zeeuwse Gereformeerde piëtist Burs richtte zich bijna uitsluitend op de uit het piëtistische Puritanisme afkomstige of de door deze beweging krachtig versterkte elementen. Men zou bijna kunnen poneren dat het verschil tussen het Zeeuwse Gereformeerde Piëtisme en de Zeeuwse Nadere Reformatie in de piëtistisch puriteinse inbreng bestaat. Ligt in het ontbreken of de zwakheid van dit laatste misschien ook de verklaring voor het feit dat de Nadere Reformatie in de stad en op het eiland Tholen zo'n geringe plaats heeft ingenomen?

In het gevolg van het piëtistisch puriteinse argument verschijnt een nieuw verklaringselement ten tonele: de economie. De reden dat Middelburg, Zierikzee en Vlissingen de belangrijkste Zeeuwse centra van de Nadere Reformatie waren, was gelegen in hun economische importantie. Zij waren de drie belangrijkste haven- en handelssteden van Zeeland en hadden als zodanig directe en veelvuldige contacten met Engeland. Nauwe handelsbetrekkingen zijn alle eeuwen door gunstige voorwaarden geweest voor de overdracht van ideeën en idealen.¹⁶⁵

Die nauwe economische banden bestonden bij de gratie van de geografische gunstige ligging van Zeeland ten opzichte van Engeland. Zo blijkt het eerste argument toch van kracht te zijn.

161 Van Berkel, Isaac Beeckman, 20-21, 33.

162 Z.v.h.v. Op 't Hof, Engelse piëtistische geschriften, 490-508, 627-630, 633-635.

163 Z. hiervoor J.H. Hessels (ed.), *Ecclesiae Londino-Batavae archiuvm*, drie delen, Cambridge 1887/1897.

164 Vergelijk het significante gegeven dat de Zeeuwse nadere reformator in Utrecht Gentman nooit het Doopformulier letterlijk volgde: Theophilus Parresius, *Historisch Verhae*, 38.

165 Z. hiervoor b.v. W.J. op 't Hof, 'Piety in the wake of trade. The North Sea as an intermediary of reformed piety up to 1700', in: J. Roding en L. Heerma van Voss (ed.), *The North Sea and culture (1550-1800)*. Proceedings of the international conference held at Leiden 21-22 April 1995, Hilversum 1996, 248-265.

Toekomstig onderzoek

Wellicht hebben lezers na het voorgaande de indruk dat het onderzoek naar de Nadere Reformatie in Zeeland al een heel eind in de steigers staat. Dat is dan echter ten onrechte. Dit artikel is niet meer - maar ook niet minder - dan de verwerking van wat in de wetenschappelijke literatuur over dat onderwerp te berde is gebracht. Uiteraard is die literatuur gebaseerd op onderzoek van primaire bronnen. Toch komt hier al het eerste probleem om de hoek kijken: het gebruikte bronnenmateriaal is veelal van gedrukte en in grote minderheid van geschreven aard. Met andere woorden: het onderzoek heeft zich tot dusver veelal tot publicaties beperkt en heeft het beschikbare archiefmateriaal te zeer verwaarloosd.

Daar komt een tweede probleem bij: Van hoe weinig Zeeuwse nadere reformatoren is het volledige gedrukte oeuvre in het onderzoek betrokken?

Het gebrek aan archiefonderzoek is er de oorzaak van dat veel biografieën slechts fragmentarisch van aard zijn en dat er van onderlinge correspondentie nauwelijks iets bekend is. Het verklaart tevens waarom de ideeën van de Zeeuwse nadere

reformatoren wel in grote lijnen bekendheid genieten, maar de concrete hervormingsacties nog veelal in het duister gehuld zijn. Bovendien kan alleen kennisneming van geschreven bronnen een goed beeld verschaffen van de kerkelijke en maatschappelijke effecten van het streven van de Zeeuwse nadere reformatoren.

Het is niet overdreven te poneren dat het onderzoek naar de Nadere Reformatie in Zeeland wel een redelijk begin kent, maar nu om een serieus vervolg vraagt. Dit vervolg zal door twee kernwoorden bepaald moeten zijn: *volledigheid en systematiek*. Vanzelfsprekend blijft iedere publicatie over de onderhavige materie welkom, maar wil het onderzoek echt voortgang maken, dan zullen de twee genoemde zaken nagestreefd dienen te worden.

Uitgaande van het voorgaande zou men concreet aan het volgende kunnen denken. Aan de hand van de inhoud van de publicaties en/of van die van archivalische en andersoortige bronnen wordt allereerst vastgesteld dat iemand tot de Nadere Reformatie gerekend mag worden. Hierbij is uiteraard samenwerking met andere hervormingsgezinden of zich in de weg van historische continuering bewust scharen in hun traditie een absolute voorwaarde. Vervolgens dienen de levensloop en de inhoud van het gehele oeuvre van de desbetreffende aan een nader onderzoek onderworpen te worden. Bij dit laatste is het verstandig om niet alleen de grote lijnen van het betoog, maar juist ook de specifiek nader-reformatorische karakteristika te noteren. Zowel het biografisch als het bibliografisch spoor richt zich uitdrukkelijk ook op de relationele aspecten. Met wie had iemand contact en met wie werkte hij eventueel samen? Welke auteurs worden door hem aangehaald?

Zo'n speurtocht naar personen vormt de basis voor het onderzoek van plaatsen en regio's. Aan de hand van zo'n biografische ruggeleuning kan een systematisch doorlopen van alle relevante lokale of regionale bronnen van kerkelijke, politieke en maatschappelijke aard resulteren in een goed beeld van de betekenis van de Nadere Reformatie in een dorp, stad of regio. Onderzoek te Sluis en te Wijngaarden heeft uitgewezen dat ook juridische en justitiële archieven zaken herbergen die het beeld kunnen profileren en completeren.¹⁶⁶

Kortom: er is werk genoeg aan de winkel. Het wachten is alleen op de arbeiders ...

¹⁶⁶ Resp. Op 't Hof, 'Een uniek voorbeeld van Nadere Reformatie te Sluis', en P. Verhoeve, Ik ben de Wijnstok en gij de ranken. Een zoektocht naar de Nadere Reformatie in Wijngaarden tussen 1690 en 1712, Bleskensgraaf 2002.

Redres ende reformatie

Magistraat en kerkenraad in Zierikzee en het openbare leven, 1576-1672

H. Uil

Op 18 januari 1663 rapporteerde ds. David van Dooreslaer in de kerkenraad van de Nederduits Gereformeerde gemeente van Zierikzee over het bezoek dat hij met zijn ouderling had gebracht aan de nieuw gekozen burgemeesters. Namens de kerkenraad had de predikant de beide leden van de magistraat gefeliciteerd met hun verkiezing. Tevens hadden zij maatregelen verzocht "tot redres ende reformatie". De dominee kon melden dat de heren het verzoek "wel hadden opgenomen, met goede toeseegginge van te vercrygen dat tot welstant ende stichtinge soude behooren ende versocht continuatie van onderlinge correspondentie".. Tot dat laatste was de kerkenraad zeker genegen. Goed overleg en een goede verstandhouding tussen het stadsbestuur en de kerkelijke gemeente werd van beide kanten op prijs gesteld. Beiden, de magistraat en de kerkenraad, hadden in zekere zin dezelfde belangen te dienen. Dat gold in het bijzonder het openbare leven in al zijn facetten. Dit raakvlak tussen overheid en kerk staat centraal in deze bijdrage.

Zierikzee en de Reformatie

Zierikzee was zowel in omvang als naar inwonertal vanaf de middeleeuwen de tweede stad van Zeeland. De stad was hoofdplaats van Zeeland beoosten Schelde, het gebied ten noorden van de huidige Oosterschelde. Na Middelburg, hoofdstad van Zeeland bewesten Schelde, bezette Zierikzee de tweede plaats van de steden in de Staten van Zeeland. Na Vlissingen en Veere koos de stad in 1572, na een kortstondig beleg, de zijde van prins Willem van Oranje en daarmee voor de opstand tegen de Spaanse koning. Drie jaar later werd Zierikzee door de troepen van de koning belegerd. Negen maanden hield de stad het vol, maar uiteindelijk volgde de capitulatie in 1576, de vele pogingen van de prins tot ontzet van de stad ten spijt. Het bezit van Zierikzee en van de eilanden Schouwen en Duiveland was van cruciaal belang, omdat daarmee een wig werd gedreven tussen de opstandige gewesten Holland en Zeeland. De bezetting duurde echter niet lang. Eind 1576 waren de troepen van de koning al weer vertrokken, omdat de staatskas leeg was en de soldaten geen soldij kregen. De stad werd opnieuw aan de zijde van de prins gebracht. Het beleg had een zware tol geëist. Om de vijand op afstand te houden, waren de dijken doorgestoken. Het herstel vergde grote financiële offers.

Daarbij kwam dat de oorspronkelijke haventoeegang via de Gouwe, het water dat Schouwen van Duiveland scheidde, sterk was verzand. De oplossing werd gevonden door het graven van een havenkanaal vanaf de zuidelijke stadsgracht naar de Oosterschelde in 1597-1599. Mede dankzij deze voorziening bloeiden de koopvaardij en de visserij opnieuw op. Meer dan voorheen kreeg de centrumpositie van de stad voor de beide

1. Redres betekent herstel.

2 Gemeentearchief Schouwen-Duiveland (GASD), Archief Kerkenraad Hervormde gemeente te Zierikzee (AKHG), inv.nr. 2 (18.1.1663).

eilanden accent, vooral nadat deze vanaf 1610 met elkaar verbonden waren door middel van een dam. Samen met andere bedrijfstakken ging de stad opnieuw een periode van voorspoed tegemoet.³

De eerste signalen dat de Reformatie aanhang had in Zierikzee en omgeving dateren uit de jaren dertig van de zestiende eeuw. In 1566 vond de eerste preek in de open lucht plaats bij Noordgouwe, ten noorden van de stad. Na de overgang in 1572 had de prins laten vastleggen dat ook de Gereformeerden hun godsdienst mochten uitoefenen. Hoewel de rooms-katholieke religie werd gehandhaafd, vertrokken vele religieuzen uit de stad. De predikant Herman Moded bewerkte dat hier en in de beide eilanden kerken ter beschikking werden gesteld voor de Gereformeerden. Gerardus van Culemborg werd de eerste vaste predikant in Zierikzee. Hij vestigde zich eind 1572 in de stad, die hij na de overgave in 1576 weer moest verlaten. Maar nog in hetzelfde jaar kon hij terugkeren.

Op 7 april 1577 werd voor het eerst het avondmaal gehouden met 106 deelnemers. De definitieve overgang naar de prins luidde het einde van de rooms-katholieke zielszorg in. De Gereformeerde religie werd de enig toegestane. Naast de Nederduitse Gereformeerde gemeente ontstond in 1587 een Waalse gemeente. Deze kerkte aanvankelijk in de kapel van het Gasthuis. De Nederduitse gemeente kwam samen in de voormalige Sint Lievensmonsterkerk. Deze gemeente groeide gestadig. In 1578 was de tweede predikant aangesteld. Vooral als gevolg van de groei in de eerste helft van de zeventiende eeuw werd het aantal predikanten uitgebreid. In 1604 kwam er een derde dominee, in

3 H. Uil, Zierikzee, monumentenstad aan de Oosterschelde, Goes 1995, 17-23.

1614 een vierde en in 1650 een vijfde. Om het groeiende aantal kerkgangers op te vangen kreeg de Nederduitse gemeente in 1613 de kapel van het Gasthuis in gebruik. Sindsdien werd deze aangeduid als de Kleine of Gasthuiskerk terwijl de andere de Grote of Oude kerk werd genoemd. In 1651 werd de Kleine kerk uitgebreid door de aanbouw van een galerij. De Waalse gemeente kreeg een nieuwe kerk aan de Poststraat. Vanaf 1694 waren hieraan twee predikanten verbonden.⁴

Kerkenraad en magistraat

De kerkenraad van de Nederduitse Gereformeerde gemeente werd in de tweede helft van de zeventiende eeuw naast de vijf predikanten gevormd door tien ouderlingen. Elke predikant had een vaste ouderling om op huisbezoek te gaan en om andere taken te vervullen. Daarnaast waren er tien diakenen. Samen met de door het stadsbestuur benoemde armmeesters droegen zij zorg voor de armen. Ook waren zij belast met het beheer van het Armkinderhuis en het Gasthuis, het laatste voor zover het de zorg en huisvesting van hulpbehoevenden betrof. De helft van de ouderlingen en diakenen traden na twee jaar in maart of april af en werden niet meteen herkozen. Voor het benoemen van nieuwe ambtsdragers werd overeenkomstig de Zeeuwse kerkorde van 1591 een voordracht gemaakt in het zogenaamde collegium qualificatum. Dat werd gevormd door de predikanten, ouderlingen en diakenen en twee vertegenwoordigers van de magistraat. Uit deze voordracht of nominatie van tweemaal tien personen koos de kerkenraad vervolgens elk jaar vijf nieuwe ouderlingen en vijf nieuwe diakenen.

Ook het beroepen en ontslaan van predikanten geschiedde door het collegium qualificatum. Naar deze vergaderingen vaardigde het stadsbestuur vier magistraatsleden af. Alle aanwezigen, maximaal vijf predikanten, tien ouderlingen, tien diakenen en de vier afgevaardigden van de stadsraad brachten elk een stem uit.

Het stadsbestuur had een relatief grote omvang. De raad of vroedschap telde 24 leden, die voor het leven werden aangesteld. Daarnaast waren er twee burgemeesters, die voor een jaar werden benoemd en die niet onmiddellijk herbenoembaar waren. De schepenen, negen in getal, waren belast met de rechtspraak en werden voor twee jaar benoemd. Daarnaast was er een college van vier thesauriers, die belast waren met het beheer van de stedelijke financiën en met openbare werken. De burgemeesters, schepenen, raden en thesauriers vormden samen de magistraat. Zij werden terzijde gestaan door twee secretarissen, die ook wel tevens pensionaris waren. Enkele functies waren verenigbaar, zoals die van raad, schepenen en thesaurier. Voor specifieke taken waren er afzonderlijke colleges waarvan de leden werden benoemd door de raad. Ten slotte was er een baljuw, die uitsluitend met justitiële zaken was belast.⁵

Voor het onderzoek naar de relatie tussen de magistraat en de kerkenraad zijn de bronnen van het stadsbestuur in ruimere mate voorhanden. De resoluties van de raad zijn aanwezig vanaf 1615 terwijl de indices op de registers, die verloren zijn gegaan, inzicht geven in de voorafgaande periode. De kerkelijke acta zijn eerst vanaf 1651 beschikbaar. Dat brengt de beperking met zich mee dat tot het midden van de zeventiende eeuw het kerkelijke geluid langs indirecte weg moet worden achterhaald. Niettemin geven deze bronnen, aangevuld met andere, voldoende mogelijkheden om na te gaan hoe de

4 Uil, Zierikzee, monumentenstad aan de Oosterschelde, 25; P.D. de Vos, 'De Hervormde Gemeente van Zierikzee en hare leeraren, een kort overzicht van 1568 tot 1928', in: Mededeelingen betreffende de Ned. Herv. Gemeente te Zierikzee, Zierikzee 1928, 24-26.

5 P.D. de Vos, De vroedschap van Zierikzee van de tweede helft der 16de eeuw tot 1795, Middelburg 1931, XXIV-XXXVI.

59

magistraat en de kerkenraad, ieder vanuit hun positie, hebben geprobeerd het openbare leven te beïnvloeden. Dit onderzoek omvat de periode 1576-1672.

Het eerste jaar is dat van de definitieve vestiging van de Nederduitse Gereformeerde gemeente. Het laatste jaar is dat van het begin van de oorlog van de Republiek met Engeland, Frankrijk, Munster en Keulen. De periode tot het laatst kwart van de zeventiende eeuw wordt gekenschetst als de meest vruchtbare van de Nadere Reformatie.⁶ In het genoemde tijdvak heeft de interactie tussen de magistraat en de kerkenraad ten aanzien van het openbare leven zich vooral gericht op enkele thema's. Het zijn achtereenvolgens de zondagsontheiliging, het weren van hoererie, het rooms-katholicisme en de Doopsgezinden en het weren van toneel en dansen.

Over deze onderwerpen hebben de magistraat en de kerkenraad het onderlinge contact niet geschuwd. Integendeel, er was veel en frequent contact. Vooral tussen de vertegenwoordigers van de kerkenraad en de burgemeesters. In aanzienlijk mindere mate was dat er tussen de kerkenraad en de vroedschap. Vermoedelijk vanaf de eerste helft van de zeventiende eeuw was er de vaste gewoonte dat een deputatie van de kerkenraad, bestaande uit de preses met zijn ouderling, de nieuwe burgemeesters, die op eerste kerstdag werden gekozen, feliciteerden met hun verkiezing. In ieder geval vanaf de jaren vijftig grepen de vertegenwoordigers van de kerkenraad deze gelegenheid aan

om in algemene termen de medewerking te vragen voor eerder ingediende verzoeken die op de bovengenoemde terreinen lagen. Daarnaast werden de burgemeesters regelmatig opgezocht, wanneer de kerkenraad geconfronteerd werd met zaken waarvoor hij zelf geen oplossing kon bewerkstelligen of waarvoor de medewerking van het stadsbestuur nodig was. Veelal gingen de besprekingen over praktische aangelegenheden zoals kwesties van trouwen en ondertrouwen, maar ook om afgevaardigden te vragen voor de vergaderingen van het collegium qualificatum of om te overleggen in zaken betreffende de armen. Indien de aard van de zaak dat vereiste, werd via de burgemeesters een verzoek ingediend bij de vroedschap.

Het stadsbestuur verleende zijn royale medewerking als het ging om het aantal predikanten en de kerkgebouwen. Voor het eerste moest de toestemming worden verkregen van de Staten van Zeeland, omdat de traktementen betaald werden uit de zogenaamde geestelijke goederen. Dit waren de eigendommen van de voormalige rooms-katholieke instellingen die tijdens de opstand werden geconfisqueerd. Het onderhoud van de Grote kerk en de uitbreiding van de Kleine kerk moest uit eigen middelen worden gefinancierd. De zorg voor beide gebouwen was in handen gelegd van vier kerkmeesters, die door de raad werden benoemd. Ook met hen voerde de kerkenraad regelmatig overleg. Dit vond als regel plaats door het sturen van een vertegenwoordiging. Vaak werd die gevormd door de preses met zijn ouderling en in zaken van groot gewicht door een grotere afvaardiging, in het ultieme geval van alle predikanten. Verzoeken van de dominees werden royaal gehonoreerd. Toen zij bijvoorbeeld in 1655 een vergoeding verzochten voor de kosten voor het bijwonen van de vergaderingen van de classis buiten de stad, kende het stadsbestuur hun een vergoeding van 200 gulden per jaar toe. Wat overbleef, mochten zij zelf houden.⁷

De kerkenraad moest zich vaak wenden tot de magistraat omdat haar competentie beperkt was. Als sanctie beschikte de kerkenraad slechts over de mogelijkheid iemand te vermanen en zo nodig door toepassing van de kerkelijke censuur waardoor de betrokkene werd uitgesloten van deelneming aan het heilig avondmaal. Maatregelen die voor iedereen golden, waren en bleven de bevoegdheid van het stadsbestuur. De kerkenraad

6 W.J. op 't Hof, *Het Gereformeerde Piëtisme*, Houten 2005, 55-56.

7 GASD, *Archieven Stad Zierikzee (ASZ)*, nr. 4 (14, 18.12.1655).

60

aan de ene kant en de magistraat aan de andere kant moeten niet gezien worden als gescheiden eenheden. De magistraat hechtte grote waarde aan informele lijnen tussen de consistorie en het stadhuis. Dat kwam tot uitdrukking in het feit dat naar de vergaderingen van het collegium qualificatum steeds de meest prominente leden van de magistraat werden afgevaardigd. In 1617 moest een predikant worden beroepen in de vacature ontstaan door het vertrek van Enoch Sterthemius naar Middelburg. De magistraat wees daarvoor aan de oud-burgemeester, raad en schepen Nicolaas Jobs Vierling, de oud-burgemeester, raad en schepen Gerrit Nieuwpoorter, de raad en schepen mr. Anthonie Jansz. de Huybert en de secretaris en raad mr. Eewoud de Huybert.

Vanaf 1663 werd het gewoonte om de beide burgemeesters af te vaardigen voor het opstellen van de voordracht voor ouderlingen en diakenen. Voor het beroepen of ontslaan van predikanten in het collegium qualificatum werden eveneens de beide burgemeesters en veelal twee oud-burgemeesters benoemd. Was het aanvankelijk gebruikelijk om, in overeenstemming met de Zeeuwse kerkorde, twee leden van de

magistraat af te vaardigen, in 1628 had de raad besloten om voortaan vier vertegenwoordigers te sturen. 8

Nog sterker blijkt de behoefte aan informele lijnen uit de verkiezing van nieuwe ouderlingen. In ieder geval vanaf de jaren vijftig werden als regel drie of vier van de bovenste plaatsen op de voordracht van tien personen ingenomen door leden van de magistraat. Als voorbeeld kan dienen de vergadering van het collegium qualificatum, die op 27 maart 1665 werd gehouden. Namens de magistraat verschenen de beide burgemeesters Johan Pous en Cornelis Verheije. Op de voordracht werden geplaatst de oud-burgemeester, raad en thesaurier Gijsbrecht Ockers, de raad mr. Rochus Hoffer en de raad, secretaris, pensionaris en oud-burgemeester mr. Cornelis Stavenisse. Op dat moment hadden in de kerkenraad zitting de oud-burgemeesters Job de Jonge en Daniel Stoutenburg. De laatste trad af. Ook De Jonge zou zijn afgetreden, ware het niet dat zijn termijn met een jaar werd verlengd in verband met het overlijden van een van de andere ouderlingen.

In 1665 werden de drie genoemde heren inderdaad gekozen zodat in de periode 1665/1666 vier magistraatsleden ouderling waren. Onder de overige ouderlingen waren ook wel eens personen, die op een of andere wijze gelieerd waren aan het stadsbestuur. Zo maakte op dat moment ook de kerkmeester Lieven Jansz. van den Hove deel uit van de kerkenraad. Overigens was het niet zo dat de voorgedragen magistraatsleden ook altijd werden gekozen door de kerkenraad. Zo stond op de nominatie in 1663 de al eerder genoemde Gijsbrecht Ockers, die toen niet werd gekozen, hoewel hij al in 1644 dat ambt voor de eerste keer had bekleed.⁹ Net als bij Ockers keerden regelmatig dezelfde magistraatsleden terug. Mr. Johannes Hoffer bijvoorbeeld was in totaal viermaal ouderling, terwijl hij in drie van die periodes tevens burgemeester was.¹⁰ Ondanks deze informele lijnen werden de formele in acht genomen. Dat betekende bijvoorbeeld in het geval van Hoffer dat de afvaardiging van de kerkenraad hem en zijn collega-burgemeester in 1663 ging feliciteren met hun verkiezing.¹¹

Niet minder belangrijk waren de familiale banden. Ds. Godefridus Udemans, die de gemeente van 1604-1649 diende, was getrouwd met Magdalena Stoutenburg en daar-

8 Gemeentearchief Schouwen-Duiveland (GASD), (ASZ), nrs. ib (13.1.1617), 2 (12.3.1663); 101 (folio 200r., 16.10.1628).

9 GASD, AKHG, inv.nr. 3 (13, 15.3.1663, 4.4.1664, 27.3, 19.4.1665). De Vos, De vroedschap van Zierikzee, 361, 458.

10 De Vos, De vroedschap van Zierikzee, 458, noemt als eerste periode abusievelijk 1662-'68. Dit moet zijn 1662-1664 en 1666-1668. Bij de eerste twee periodes maakte mr. Johannes Hoffer namens de magistraat deel uit van het collegium qualificatum, zodat hij in zijn aanwezigheid op de nominatie werd geplaatst. Dit kwam ook bij zijn collega's meermalen voor.

11. Zie noot 1.

door was hij een zwager van het raadslid Daniël Stoutenburg. De dochter van ds. Udemans huwde met de burgemeester mr. Rochus Hoffer, een zoon van mr. Adrianus Hofferus, die met Udemans was afgevaardigd naar de Nationale Synode van Dordrecht in 1618-1619. De predikanten Laurentius Boenaert en Abraham van der Meer waren getrouwd met dochters van de burgemeester Cornelis Rollandt. Ds.

Jacobus Becius huwde de dochter van de schepen Mattheus de Cocq. Zwagers van hem waren de burgemeester Quirijn de Cocq en de raad Lieven de Cocq. Zij waren ook de zwagers van ds. Cornelis Haijman, die met Gillisje de Cocq was getrouwd. De predikant Josias van den Houte trad in het huwelijk met Judith, de dochter van de raad en schepen Jason Jansz., die ook ouderling was. Hij was getrouwd met de weduwe van ds. Gerardus van Culemborg. Ds. Martinus Bruynvisch was getrouwd met Maatje Bastert, dochter van de raad Nicolaas Bastert. Drie van de vier zonen van Martinus Bruynvisch, die predikant in Zierikzee werden, trouwden met dochters, die behoorden tot de regentenfamilies. Cornelis Bruynvisch, huwde met Adriana de Huybert, zoon van de raad en secretaris mr. Eewoud de Huybert. Adrianus Bruynvisch was getrouwd met Cornelia Mogge, de weduwe van burgemeester Herman de Keijser. Rochus Bruynvisch huwde Sara van Couwenburch, dochter van burgemeester Pieter van Couwenburch. Een van de Zierikzeese regentenfamilies was die van Teellinck, waaronder ds. Maximiliaan Teellinck, zoon van ds. Willem Teellinck. Ds. Isaac Sael was de echtgenote van Martha de Witte, zoon van burgemeester mr. Vincent de Witte. Ds. Georgius van Borrendamme was driemaal gehuwd, in alle gevallen met dochters uit regentenfamilies. Ds. Arnoldus de Rijcke ten slotte was eerst getrouwd met Anthonia de Jonge, dochter van de oud-burgemeester mr. Anthony de Jonge, en later met Magdalena Hoffer, dochter van burgemeester mr. Jacob Hoffer. Kortom: van de 26 predikanten in de periode 1576-1672 was tweederde

62

deel rechtstreeks geparenteerd aan leden van het stadsbestuur. Net zoals elders behoorden de predikanten en de leden van de magistratuur tot hetzelfde sociale milieu... De magistratuur hechtte aan zijn inbreng in de kerkenraad. Veruit het merendeel van de bevolking behoorde vanaf de eerste helft van de zeventiende eeuw tot de Nederduitse Gereformeerde gemeente en vooral de predikanten stonden in hoog aanzien en hadden grote invloed op de bevolking.¹³

Om die reden ontbood de magistratuur in 1672 tijdens het oproer de predikanten. Twee van hen mochten zelfs de zogenaamde brede raad bijwonen. De raad had de bevoegdheid om de aanzienlijkste burgers uit te nodigen in zaken van buitengewoon belang. Dit werd in deze periode nauwelijks meer gedaan. Het inviteren van predikanten was echter daarvoor nooit gebeurd. Hun medewerking om de gemeente tot bedaren te brengen, vooral via de preken, was in deze omstandigheden hoog nodig.¹⁴

Wederzijdse belangen bevorderden de samenwerking. Dat neemt niet weg dat ook sprake was van tegenstellingen, omdat de belangen niet altijd dezelfde waren.

De magistratuur had bij zijn beslissingen rekening te houden met allerlei aspecten, die hun directe of indirecte invloed hadden op de stad en zijn inwoners. Dat de magistratuur zich daarbij nadrukkelijk wilde stellen onder Gods gezag was in de zeventiende eeuw buiten discussie. Inmiddels behoorden alle leden van de magistratuur tot de Gereformeerde kerk. De meesten hadden daar belijdenis afgelegd.¹⁵

In datzelfde kader paste ook de invoering van het ambtsgebed in 1653.¹⁶ Deze erkenning van God als de Hoogste Souverein betekende niet dat de magistratuur zich in alles liet zeggen door Zijn dienaars. Het kerkelijk gezag werd geacht zich te schikken naar dat van de overheid. Ondanks de numerieke minderheid van de magistratuursleden in de kerkenraad was hun invloed door hun informele kanalen en via de familiale banden aanzienlijk.¹⁷

Zondagsontheiliging

De heiliging van de sabbat of de dag des Heeren, zoals de kerkenraad het noemde, is het meest in het oog springende thema als het gaat om het openbare leven. De kerkenraad drong steevast aan op een strikte onderhouding net zoals ten aanzien van de biddagen. Het stadsbestuur was welwillend, maar ging als regel minder ver dan de kerkenraad

12 G. Groenhuis, *De Predikanten. De sociale positie van de Gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor ± 1700*, Groningen 1977, 178; De Vos, *De vroedschap van Zierikzee*, 117, 152-153, 169, 186-187, 189, 203, 213, 239-244, 273-275, 290-291, 314, 351-352, 371, 408-409, 471, 617.

13 H.J. van Dijk en D.J. Roorda, *Het patriciaat in Zierikzee tijdens de Republiek*, Middelburg 1979, 100. Het op blz. 119 gepresenteerde overzicht van door het patriciaat beklede functies is ten aanzien van het ouderlingschap onvolledig omdat De Vos in zijn *Vroedschap van Zierikzee* niet alle gegevens op dit punt heeft opgenomen.

14 GASD, ASZ, nr. 7 (11.7.1672); AKHG, inv.nr. 3 (11, 17.7.1672). D.J. Roorda, *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties*, Groningen 1978, 129-130.

15 De Vos, *De vroedschap van Zierikzee, XXXIX-XL, LXIX-LXX*. De laatste rooms-katholieke raad was vermoedelijk Job Willemse van Dijke, die in 1605 overleed. H. Uil, 'Adrianus Hofferus, magistraat en ambtenaar', in: W.J. op 't Hof et al, *Adrianus Hofferus (1589-1644), drie opstellen over Hofferus' ambtelijke loopbaan, godsdienstige positie en literaire betekenis, alsmede gravures en een bloemlezing uit zijn Nederduytsche Poëmata*, Amsterdam 1993, 10.

16 Het besluit tot het invoeren van het ambtsgebed werd in 1641 genomen, maar eerst in 1653 volgde invoering. Het formulier van de Staten van Zeeland diende als voorbeeld. De Vos, *De vroedschap van Zierikzee*, XXXII.

17 Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse religie geschiedenis*, Hilversum 2005, 172-174; J.H. Kluiver, *De soevereine en independente staat Zeeland. De politiek van de provincie Zeeland inzake vredesonderhandelingen met Spanje tijdens de tachtigjarige oorlog tegen de achtergrond van de positie van Zeeland in de Republiek*, Middelburg 1998, 35-45.

63

wel had gewenst. Het onderwerp kwam al voor de overgang naar de prins aan de orde. In 1568 had Jan van Strijen, deken van het kapittel van de Sint Lievensmonsterkerk, in een "sermoen" geklaagd over het kopen en verkopen op zon- en heiligendagen. Het stadsbestuur besloot tot nader overleg met de deken en de provisor. Twee jaar later besloot het stadsbestuur tot een verbod om door de Sint Lievensmonsterkerk te wandelen tijdens het opdragen van de mis. Op verzoek van Van Strijen, nu fungerend als vicaris-generaal van de bisschop in Middelburg, werd bovendien een boete vastgesteld voor de overtreders.¹⁸

Na de overgang van de stad vaardigde het stadsbestuur in 1577 een verordening uit om te komen tot het uitbannen van excessen op de zondag. Juist die dag werd er meer dan op andere dagen op de straten verkocht "streckende tot grooten vilipendie ende vernielinge van 't Woordt Godes en des heyligen sondaeghs in den welcken Godt zelfs van Zynen aerbeyt gerust ende overzulcx denzelven ingestelt ende geviert heeft". Daarom waren maatregelen meer dan gewenst opdat "Godes toorn over ons

niet meer en zoude mogen [g]eexciteert ende verweekt worden". Daarom volgde een verbod tot het kopen en verkopen op zondag tijdens de preek. Voor en na de preek was dat wel toegestaan tot gerief van degenen die buiten de stad woonden en de vreemdelingen, maar dan wel "met besloten deuren". De vleeshal bleef gesloten van 9 uur 's morgens tot 3 uur 's middags. Arbeid, zowel binnen- als buitenshuis, inclusief laden en lossen van schepen werd op zondag verboden. Herbergiers en tappers kregen een schenkverbod tijdens de preken, de reizigers van elders uitgezonderd. Ten slotte werd het spelen, zoals kaatsen en dobbelen, verboden. Fikse boetes zetten de bepalingen kracht bij. In 1595 werd de verordening opnieuw gepubliceerd en de boete werd verhoogd van drie (18 gulden) naar 5 pond Vlaams (30 gulden). Daaruit en uit het feit dat in 1607 een nieuwe verordening werd afgekondigd, kan worden afgeleid dat de zondagsheiliging te wensen overliet. In deze laatste waren de boetebepalingen aangepast. Werde het feit voor de tweede keer geconstateerd dan was een bedrag van 10 pond Vlaams (60 gulden) verschuldigd. Werde dezelfde persoon binnen een jaar opnieuw betrapt, dan volgde naast een boete van 20 ponden Vlaams (120 gulden) schorsing uit zijn of haar beroep en een gerechtelijke procedure voor schepenen. Ondertussen was in 1586 een nieuwe verordening uitgevaardigd om het verstoren van de kerkdiensten tegen te gaan. Dit had de magistraat tot "groot leetwesen" moeten constateren. Een verbod werd uitgevaardigd om op zon- en biddagen in de kerk te wandelen, te praten of op andere wijze de diensten te storen. In 1596 werd een stap verder gegaan door kinderen te verbieden om tijdens de preken door de kerk te lopen of op het kerkhof te spelen. Dit werd aangevuld met verbodsbepalingen zoals tegen het kaatsen en spelen op het kerkhof, het ingooien van de kerkraden, het verstoren van het orgelspel en het verontreinigen van de kerk en het kerkhof. Daarbij werden de ouders aansprakelijk gesteld voor hun kinderen.¹⁹

Deze bepalingen sloten nauw aan bij wat de Staten van Zeeland hadden vastgelegd in hun plakkaat van politie in 1583. Daarin was de zondagsheiliging bevolen en het werken, laden, lossen, kopen en verkopen verboden. Een uitzondering was gemaakt voor de landbouwers, arbeiders en zeelui, maar dan "met besloten winkelen" en buiten de kerkdiensten. Dat laatste gold ook voor het drinken in de herbergen en het spelen. Het stadsbestuur van Zierikzee wenste, evenals de andere steden, die zitting hadden in de Staten, zijn autonomie zoveel mogelijk te handhaven. De verbodsbepalingen van de stad

18 GASD, ASZ, nr. 96 (folio 117r., n.9.1568; 118r., 6.3.1570;119r., 22.2,16,25.3.1572). C. Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland (ca. 1520-1572)*, Goes 1996, 424-425.

19 GASD, ASZ, nrs. 96 (folio 12or., 17.9.1595), 116 (folio 271r.-275r., 25.3.1586), 117 (folio 164r.-165r., 7.9.1577, 21.10.1595; folio 239v., 1.1.1596), 122 (folio 131, 8.1.1607). W. Bezemer en A.S. de Blécourt, *Rechtsbronnen van Zierikzee, 's-Gravenhage 1908*, 330-332, 345.

waren op onderdelen stringenter dan die van het gewest. Toen de baljuw in 1594 zich tot de raad wendde met de mededeling dat hij door Gecommitteerde Raden, het dagelijks bestuur van de Zeeuwse Staten, was gemaand tot het nakomen van de bepalingen in de gewestelijke verordening, was dat geen aanleiding om de eigen bepalingen achterwege te laten. Integendeel, het in 1595 opnieuw afkondigen van de oude verordening en het vaststellen van aanvullende bepalingen het jaar daarop was

het logisch gevolg van de handhaving van het eigen beleid. Bovendien waren de boetes aanmerkelijk hoger dan die in de gewestelijke verordening. Daar was vastgelegd dat de overtreders 6 gulden betaalden en bij herhaling het dubbele...

De kerkenraad stond bij zondagsheiliging meer voor ogen dan de magistraat. Liet deze ruimte voor een zekere mate van bedrijvigheid op zondag, de kerkenraad wilde ook die ten minste ingeperkt zien. De Zierikzeese predikant Godefridus Udemans had in zijn publicaties, te beginnen met zijn *Practijcke, dat is werckelijcke oeffeninge van de christelicke hoofd-deughden, gheloove, hope ende liefde*, voor het eerst verschenen in 1612, de kaders aangegeven.

Op de zondag was alles verboden wat die dag kon ontheiligen. Niet alleen kopen en verkopen, dansen, vechten, maar ook reizen, ploegen, oogsten, rijden voor plezier, kaatsen enz. In plaats daarvan was de dag des Heeren bestemd voor rust en gesprekken met vromen. Werken van barmhartigheid en het inschakelen van medische hulp in geval van nood waren uiteraard toegestaan. Alles moest echter in het teken staan van de dienst aan God en de naaste. De sabbat was de feestdag des Heeren waarin Christus de gemeente uitnodigde voor het hemelse banket. Zodoende was de wekelijkse sabbat een voorbereiding op de eeuwige sabbat.²¹

Udemans heeft bij het schrijven de realiteit in zijn eigen woonplaats voor ogen gehad. Eind 1611 had de kerkenraad bij de raad geklaagd over het kopen en verkopen, in het bijzonder in de vleeshal, op de vismarkt en elders. De magistraat billijkte de klachten en besloot de verbodsbepalingen aan te scherpen. Voortaan was koop en verkoop buiten de kerkdiensten alleen nog mogelijk ten aanzien van etenswaren. -In de vleeshal en op de vismarkt was handel uitsluitend na de middagpreek toegestaan. Bovendien kregen overtreders, naast de boetes, verbanning uit de stad in het vooruitzicht gesteld. De vleeshouwers mochten in hun eigen winkels niet meer op zondag, maar alleen op zaterdag verkopen. De boeren moesten voortaan met hun melk, boter en kaas op maandag in de stad komen in plaats van op zondag.²²

In letterlijke zin hielden de bepalingen nog niet in dat het verboden was met wagens de stad binnen te komen of om uit vermaak daarmee te gaan rijden. De predikanten verzochten daarom in 1627 aan de burgemeesters om maatregelen daartegen tot handhaving van de "soo heiligen ende bij Godt eeuwichlijck gesancieerden dach". Naar aanleiding daarvan besloot de raad voortaan de deuren van alle stadspoorten op de zondagen gesloten te houden tijdens de kerkdiensten. Alleen het klinket—het kleine deurtje in de poortdeur—bleef open zodat degenen die buiten de stadsgrachten woonden de stad in en uit konden gaan. Na de laatste kerkdienst gingen alleen de Nobel- en de Zuidwellepoort open. Voorts werd het rijden en rossen met wagens door de straten en in het bijzonder rond de Grote kerk tijdens de kerkdiensten verboden. In 1628 volgde een verbodsbepaling

20 GASD, ASZ, nr. 96 (folio 120r., 4.12.1594). Ordonnantie van zijne Princelike Excellentie op 't stuck van de Policie binnen Zeelandt, Middelburg 1583; H.B. Visser, *De geschiedenis van den sabbatsstrijd onder de Gereformeerden in de zeventiende eeuw*, Utrecht 1939, 39.

21 Godefridus Udemans, *Practijcke, dat is werckelijcke oeffeninge van de christelicke hoofd-deughden, gheloove, hope ende liefde*, Dordrecht 1640, 209-233. Zie ook P.J. Meertens, 'Godefridus Cornelisz. Udemans', in: *Meertens over de Zeeuwen. Zeeuwse studies uitgegeven naar aanleiding van zijn tachtigste verjaardag*, Middelburg 1979, 393-394; Visser, *De geschiedenis van den sabbatsstrijd*, 51-57.

22. GASD, ASZ, nrs. 96, (folio 120r., 7, 21.12.1611), 117 (folio 242r., 31.12.1611).

op het scheren door de chirurgijns op zon-, bid- en kerstdagen. De positieve reactie gaf de kerkenraad aanleiding om in 1629 te vragen om een verbod op het naar binnen rijden van de oogst door de boeren en hun arbeiders in hun schuren. De kerkenraad had er aan de andere kant begrip voor dat bij "gedurich ende continueel wack weder ende regenachtigen onstelden lucht" dit werk wel eens noodzakelijk zou kunnen zijn. De raad vaardigde het gevraagde verbod uit en bepaalde in overeenstemming met het voorstel van de kerkenraad dat de burgemeesters dispensatie konden verlenen.

Ondanks de maatregelen om het verkeer op zondagen in te perken, kwamen de predikanten in 1641 opnieuw klagen. Dat was aanleiding om te besluiten voortaan alle poorten, behalve het klinket, gesloten te houden. Alleen in urgente gevallen mochten deze voortaan nog geopend worden. Nog in datzelfde jaar werd een uitzondering gemaakt. In de meestoven—gebouwen waar de meekrapwortels werden vermalen tot een poeder, dat gebruikt werd voor rode kleurstoffen—werden paarden gebruikt. Het naar binnen- en buiten brengen van deze paarden via het kleine klinket leverde te veel kwetsuren op. Daarom werden de poorten in het winterseizoen geopend, onder handhaving van het overige deel van het eerdere besluit. In latere jaren moesten de predikanten aandringen op het weer sluiten in het voorjaar. Trouwens, over de zondagsontheiliging bleef de kerkenraad klagen. Het werd dan ook een vast punt bij het jaarlijkse bezoek aan de nieuwe burgemeesters. Daarnaast waren ook specifieke omstandigheden aanleiding om maatregelen te bepleiten, zoals in 1657 het weren van kraampjes bij de Gasthuiskerk.²³

Een aantal aspecten bleef de predikanten zorgen baren. Dat gold in het bijzonder de koopvaardij en de visserij. Beide zaken hadden de bijzondere belangstelling van ds. Godefridus Udemans, die een deel van zijn publicistische arbeid daaraan wijdde. Udemans schreef voor de kooplieden, koopvaarders, vissers en overige zeevarenden waarin hij aan de hand van de Bijbel hun werk belichtte. Deze predikant was onmiskenbaar de primus inter pares onder de Zierikzeese predikanten en binnen de classis Schouwen-Duiveland. Ook daarbuiten genoot hij groot gezag. Udemans' interesse was ingegeven door het feit dat beide bedrijfstakken van groot belang waren voor de economie van de

23 GASD, ASZ, nrs. 113 (13.8.1627, 27.3.1628), 2 (18.12.1629, 16.6, 29.10.1641); AKHG, inv.nrs. 1 (22.6.1651, 20, 27.6.1652, 6.1, 14.12.1656, 17.5.1657, 16.1, 12, 19.6.1659), 2 (29.12.1661, 12.1, 7.12.1662, 16.8.1663, 31.12.1665, 21.1, 2.9.1666, 9, 23.6.1667, 20.12.1668, 3.1, 21.3, 26.12.1669, 13.3.1670, 1.1.1671, 9.5.1672).

66

stad. Ten aanzien van de genoemde aspecten koos de kerkenraad voor een rechtstreekse benadering. In 1618 vond een bespreking plaats tussen ds. Udemans en een ouderling als afgevaardigden van de kerkenraad met deken en ommegangsters en enkele broeders van het schippersgilde. De kerkenraad liet het gilde verzoeken om op zondag niet te varen. De schippers waren ontvankelijk voor het verzoek, maar ze wilden de vrijheid om rekening te houden met de omstandigheden zoals de wind, het varen met verse vis en het vervoer van voedsel naar het nabijgelegen Colijnsplaat en Orizande die op Zierikzee waren georiënteerd. Een identiek verzoek in 1626 leverde hetzelfde resultaat op.²⁴

Intensiever en succesvoller waren de pogingen om de vissers over te halen tot een betere zondagsheiliging. Bij hen boekten ds. Udemans en de zijnen meer succes. De

wederzijdse relaties kregen een bijzonder accent door de kerkdiensten die tweemaal per jaar voor de vissers werden gehouden op de kerst- en paasdagen. Dan was het de gewoonte dat de vissers thuis waren en bovendien gaf hun aantal—Udemans noemt 500 tot 600 mannen in 1638—daartoe aanleiding. De kerkenraad vond de vissers bereid zich vrijwillig te verbinden om op zondag niet uit te varen. Ds. Udemans beschreef dat niet zonder trots om daarmee de Zierikzeese vissers tot een voorbeeld voor anderen te stellen. Bovendien namen zij op hun reizen geen dobbelstenen of speelkaarten mee, zoals vroeger, maar de Bijbel of het Nieuwe Testament en stichtelijke boeken. In hun vrije uren leerden de vissers elkaar lezen en catechiseerden onderling. Sommigen waren zo doorkneed in de Gereformeerde leer dat Udemans hen zonder schroom in discussie zou laten gaan met rooms-katholieken of Doopsgezinden. Dat alles was bereikt door "goede vermaningen, sonder eenighen dwanck van politijcke straffen of ordonnantien".²⁵

Op verzoek van de vissers had Udemans in 1617 zijn Geestelick Compas geschreven, dat hij had opgedragen aan het bestuur en de leden van het vissersgilde. Naast lof spaarde Udemans de vissers niet ten aanzien van laakbare zaken. Zo hekelde Udemans het feit dat de Zierikzeese vissers, waarvan de meesten belijdend lid waren, zich verhuurden bij ongelovige stuurlieden of dat stuurlui, die belijdenis hadden gedaan, ongelovige maats aannamen.²⁶

Met de bereidheid van de vissers om niet uit te varen, was de kerkenraad niet tevreden gesteld. Ook met de visafslag werd de zondag ontheiligd. De magistraat had "om redenen" in 1595 besloten deze ook op zondag toe te staan.²⁷ De kerkenraad vond de vissers in 1652 bereid om ook de openbare verkoop van vis aan banden te leggen door dit te beëindigen op zaterdagavond en weer te hervatten op zondagavond. Ook deze regeling was weer op basis van een vrijwillige verbintenis tussen alle betrokkenen, die terugging op een oudere afspraak. Enkele vissers voeren kort daarop nog voor de zondag uit. Dit ongehoorde feit—zelfs oudere vissers konden zich zo iets niet herinneren—was aanleiding om de deken en ommegangsters—het bestuur van het vissersgilde—aan te spreken. Dezen verontschuldigden zich en zegden hun medewerking toe om dit voortaan te voorkomen. Ondanks de afspraken bleven er ook later klachten over het verhandelen van vis op zondag en in 1659 werd dan ook opnieuw een identieke regeling bereikt. Een boete van wo daalders moest overtreders weerhouden van deze handel. Ook dat kon klachten niet verhinderen. De magistraat heeft zich niet op opvallende wijze in deze zaken gemengd. De stad had groot belang bij een goed functionerende afslag en het

24 Visser, *De geschiedenis van den sabbatsstrijd*, 55-56. Udemans had de argumenten van de schippers weerlegd in: Godefridus Udemans, *Geestelick Compas*, dat is nut en nootwendigh bericht voor alle Zee-varende ende reysende luyden, Dordrecht 16373, 98-106, 137-145, 196-201 en in Godefridus Udemans, 't Geestelyck roer van 't Coopmans Schip, Dordrecht 1640', fol 10, 63-67.

25 Udemans, 't Geestelyck roer van 't Coopmans Schip, 507-508.

26 Udemans, *Geestelick Compas*, 91-92.

27 GASD, ASZ, nr. 92 (folio 85r., 15.10.1595).

1654 werd besloten niet meer te ondertrouwen of te trouwen op de zondagen tenzij in geval van noodzaak. Het bleef niettemin vooral onder de vissers in zwang. Daarom besloot de kerkenraad in 1655 "absoluyt" niet meer op de zondagen te trouwen en te ondertrouwen. Tien jaar later waren er klachten over kerkgangers, die voor het geven van de zegen de kerk verlieten. Ondanks een vermanend woord vanaf de kansel bleef dit aanhouden. Daarom werd besloten de kerkdeuren gesloten te houden totdat de zegenbede was uitgesproken. De kerkenraad sprak desnoods ook individuele leden aan. Eind 1656 werd besloten een "soetelijcke aensprake te doen" na een al te uitbundige maaltijd, die op zondag was gehouden. In formele zin waren hanengevechten op zondag niet verboden. Toen dat in januari 1659 was gebeurd in de herberg op de hoek van het Hoekje ging ds. Adrianus Bruynvisch eropaf om navraag te doen. De kerkenraad had, behalve tegen de zondagsontheiliging, grote moeite met een dergelijke wreedheid en ook was het bijwonen van de kerkdienst verzuimd. In de volgende kerkenraadsvergadering deed de predikant verslag. De feiten waren juist en de schuldige had zich bereid getoond dit voortaan niet meer te doen.²⁸

De kerkenraad liep voortdurend aan tegen de mazen in de regelgeving. Handel en vervoer waren aan banden gelegd, maar over het wegen bijvoorbeeld was niets bepaald. Daarom werd in 1659 de waagmeester Thonis Janssen aangesproken over zijn activiteiten op zondagmiddag. In dit geval deponeerde de kerkenraad niet alleen een klacht bij de burgemeesters en de baljuw, maar werd de betrokkene bovendien onder censuur gesteld. Hetzelfde gold voor het bakken en bereiden van spijzen voor een begrafenis van een rooms-katholieke dame in 1660. Niet dat feit, maar dat het gebeurde op zondag was de reden dat de betrokkene, Lowijs Kleeuwerse, werd aangesproken. Vooral omdat hij en zijn collega's zich vrijwillig hadden verbonden dat niet op zondag te doen. Alle koks werden opgeroepen voor de kerkenraad en gevraagd de oude verbintenis te vernieuwen. Ze waren daartoe genegen en verzochten de medewerking om dit te laten formaliseren door de magistraat inclusief een boetebepaling. Kleeuwerse's verweer dat de burgemeester hem dit gelastte, werd terzijde geschoven. De kerkenraad hield hem en zijn collega's voor om "God meer te gehoorsaamen dan den menschen". Het geval gaf geen wrijving met de betreffende burgemeester. Hij en zijn collega bleven bereid tot medewerking om de meest opvallende excessen tegen te gaan, zoals in 1669, toen de kerkenraad klaagde over de Doopsgezinden, die handel dreven op zondag. De herhaalde klachten geven echter aan, dat zij de beperkingen in formele zin niet verder wilden uitbreiden. Daarbij lieten ze ruimte voor bepalingen als de bedrijfstaking daar zelf mee instemde. Zo was in het reglement voor het molenaarsgilde vastgelegd dat zij op zondag niet zouden malen.³⁰ Noch de magistraat en evenmin de kerkenraad gingen op rigide wijze om met

28 GASD, AKHG, inv. nrs. 1 (14.12.1651, 4, mi, 1, 8.2, 11, 12, 18.4.1652, 3.1, 21.11, 11, 18.12.1658, 2, 16.1, 23.12.1659), 2 (7.12.1662). A.P. van Vliet, *Vissers in oorlogstijd. De Zeeuwse zeevisserij in de jaren 1568-1648*, Middelburg 2003, 76-79; Visser, *De geschiedenis van den sabbatsstrijd*, 56-57; Adri P. van Vliet, 'Het Sint Pieters- of Vissersgilde. De oudste beroepsvereniging van Zierikzeese vissers', in: *Kroniek van het land van de zeemeermin (Schouwen-Duiveland)*, 27 (2002), 25-36.

29 GASD, AKHG, inv.nr. 1 (13.5, 5.11.1654, 10.6.1655, 20, 25.1.1659), 2 (5, 26.11.1665).

30 GASD, AKHG, inv.nrs. 1 (22, 26.6, 3.7.1659, 23, 30.9, 7, 21.10, 11.11.1660), 2 (29.1, 12.2.1665, 14.2, 21.3, 26.12.1669); Rechterlijk archief Zierikzee (RAZ), inv.nr.

3849 (23.12.1616); Ambachtsgilden te Zierikzee, inv.nrs. 163 (29.4.1607, artikel 12), 168 (1.4.1683). De bepaling dat molenaars niet op zondag mochten malen, was al vastgelegd in de gildebrieff van 1506. Idem, inv.nr. 163 (20.5.1506, artikel 18).

68

Mr. Steven van Bellem (1611-1658), burgemeester, schepen en thesaurier (Collectie Gemeentearchief Schouwen-Duiveland, Zierikzee).

de dag des Heeren. Zo werd incidenteel de zondag gebruikt om vergaderingen te beleggen van de raad, de kerkenraad of van het collegium gualificatum.³¹

Dat de overheid werk maakte van het naleven van de bepalingen op de zondagsheiliging blijkt uit de vonnissen, die op dit punt werden geveld. In 1613 werd Adriaen Jacobs Moscuyl een boete van 3 gulden opgelegd wegens de verkoop van garnalen op zondag. Jan Robbens kreeg in 1619 dezelfde boete opgelegd wegens het tappen tijdens de kerkdienst. Toen hij in 1620 voor de derde maal binnen een jaar werd veroordeeld wegens hetzelfde feit volgde verbanning Ook de bezoekers van herbergen werden beboet. Zo zaten in de herberg 't Pricschip van Anna Jobs in 1622 negen personen te drinken. Ze kregen ieder een boete van 10 schellingen (drie gulden) opgelegd. Een boete van 5 ponden Vlaams (30 gulden) kreeg Jan Jansse in 1619 opgelegd wegens de verkoop van brood op zondag. Nog in 1662 werd Cornelis Willemse beboet wegens zingen en het maken van rumoer in de herberg van Michiel Dolhoot. Hij moest 3 gulden betalen.³²

31 De kerkenraad en het collegium qualificatum vergaderden in ieder geval na 1651 incidenteel op zondag. Vermoedelijk is dat ook voor dat jaar het geval geweest. Udemans wees vergaderingen van gilden en ambachten op zondag af. Udemans, Practijcke, 225.

32 GASD, RAZ, inv.nrs. 3849 (24.5.1613, 11.10, 1.11, 6.12.1619, 25.11.1622), 3850 (9.6.1662).

69

Hoererij en overspel

De zonde van overspel en hoererij was eveneens een aangelegen punt van zorg voor de kerkenraad. Betrof het lidmaten, dan kon de kerkenraad optreden via het toepassen van censuur. Was dat niet het geval, dan restte niet anders dan het inroepen van het gezag van de magistraat. Bij een groeiende bevolking en een forse omvang van het zeevarende deel lag het gevaar temeer op de loer. In 1627 wendden de predikanten zich tot de burgemeesters met een klacht op dit punt. Zij verzochten om strengere maatregelen om zodoende het aantal bastaarden terug te dringen. Het stadsbestuur was weliswaar niet onwillig, maar meende dat dit op een hoger niveau moest worden gebracht. Daarom werd in overweging gegeven dit via de classis bij de Staten van Zeeland naar voren te brengen. Dat antwoord kon uiteraard niet bevredigen. Eind 1633 werd opnieuw gevraagd om maatregelen tegen de toenemende hoererij. De kerkenraad waarschuwde voor "de straffen en plagen Godts".

Overspel werd niet alleen door gehuwden bedreven, maar ook door ongetrouwde jongens "wesende goede luiden kinderen" waarvan er al enigen waren besmet. Dit keer nam de raad meteen maatregelen. Besloten werd niet de tijd vergende weg van gerechtelijke vervolging te gaan, maar de betrokkenen eenvoudigweg binnen een week de stad uit te zetten. Tevens werd de baljuw opgedragen om te waken tegen bordelen of verdachte huizen.³³

Het onderwerp werd in het derde kwart van de zeventiende eeuw nog enkele malen besproken. Begin 1652 besloot de kerkenraad om bij de burgemeesters aan te dringen op een verbod van "vuile en oneerlijke huizen", die nergens anders toe dienden dan tot bederf van jongens en meisjes. Toen later in het jaar nog niets zichtbaar was van verbetering ondanks de toezegging van de burgemeesters, haalde een van de predikanten uit tegen deze "roepende sonden".

Vooraf had hij de onkuisheid aan de orde gesteld en een voorbeeld genoemd. Het ging om een meid die een buitenechtelijk kind had gebaard en dat levend in het secreteet had laten vallen waaruit het schreeuwend was gehaald. Daarna was de baby een of twee dagen later gestorven. De dominee had eraan toegevoegd: "Wat den achtbaren magistraet hierin sal doen, sal den tijd leerent' De schepenen hadden dit hoog opgenomen en de predikant voor zich laten komen.

Daarop bracht de dominee deze zaak in de vergadering van de kerkenraad. Naast de vijf predikanten waren aanwezig de rentmeester Mattheus Rollandt, de oud-burgemeesters mr. Rochus Mogge en mr. Steven van Bellem, de secretaris mr. Marinus Stavenisse en Jan van Borre, klerk van de polder Schouwen. De kerkenraad nam de handelwijze van de schepenen "seer qualijck, oordeelende het een sake van quaden gevolge te sijn dat een predicant predikende tegen de sonden, sal ontboden worden telckens voor het gerechte".

Besloten werd dit kenbaar te maken aan de magistraat met het verzoek een predikant persoonlijk aan te spreken, als hij het misnoegen kwam op te wekken, in plaats van hem op zo'n wijze op te roepen. Ten slotte besloot de kerkenraad dat als dit weer zou voorkomen, de predikant eerst de kerkenraad zou inlichten. Niettemin gaven de burgemeesters eind 1652 te kennen dat de predikanten er goed aan deden om, als ze iets hadden waarin voorzien moest worden, dit eerst aan hen kenbaar te maken alvorens dat op de kansel ter sprake te brengen.

Daarmee was aan de zaak zelf nog niets gedaan en daarom verzocht de kerkenraad in 1653 opnieuw om maatregelen. Hierin speelde mee dat de Republiek zich op dat moment in oorlog bevond tegen Engeland waarvoor biddagen werden gehouden. Door deze "groove sonden onder den volcke" zou "de toom Gods tegen onse landen dagelicx hooger" komen te ontbranden. Ook in latere jaren werd deze aangelegenheid met enige regelmaat aan de orde gesteld bij de burgemeesters, in het bijzonder wanneer zij door de

33 GASD, ASZ, nrs. ib (13.8.1627), 2 (14.12.1633).

70

preses met zijn ouderling werden gefeliciteerd met hun verkiezing. Maar ook incidentele gevallen werden concreet aangegeven zoals eind 1665, toen laakbare zaken werden geconstateerd in enkele huizen aan de Fontaine.³⁴

Ook hier is het mogelijk het effect van de verzoeken te meten door na te gaan in hoeverre strafrechtelijke vervolging plaatsvond. Inderdaad veroordeelden schepenen bij herhaling vrouwen wegens overspel, hoererij of het houden van een bordeel. Voor dat laatste werd bijvoorbeeld Celiken Willems, echtgenote van Cornelis Lerecop, in 1633 veroordeeld. Veertien jaar verbanning was de straf voor Elisabeth Snoep in 1645, eveneens voor het houden van een bordeel. Nadat Janneken Jans, geboren in Oostburg, in 1654 voor hetzelfde was veroordeeld en ze toch terugkeerde in de stad en daar een onecht kind ter wereld bracht, werd ze veroordeeld tot geseling en eeuwige verbanning.

Tot het opleggen van straffen kregen de schepenen expliciet opdracht van de raad in

1664, terwijl ook de burgemeesters op eigen gezag of in samenspraak met de schepenen maatregelen namen tegen hoeren zonder dat de kerkenraad daarop had aangedrongen. Zo werd in 1672 Susanna Frans de stad uitgezet.³⁵

Het Rooms-katholicisme en de Doopsgezinden

Bij het al eerder aangehaalde plakkaat van politie van 1583 hadden de Staten de uitoefening van de rooms-katholieke religie verboden. Degenen die trouw wilden blijven aan het oude geloof, waren in de eerste helft van de zeventiende eeuw tot een klein getal gereduceerd. Wat er nog resteerde, bleef de kerkenraad een doorn in het oog en elke publieke demonstratie van "paapse stoutigheden" kon dan ook rekenen op forse kritiek. Dat gold de vuren, die op St. Jansdag (24 juni) werden ontstoken zowel binnen als buiten de stad. Nog meer betrof dat de ontsporingen op Vastenavond. Over al deze zaken wendde de kerkenraad zich tot de burgemeesters of de raad om maatregelen te nemen. De meest concrete maatregel nam de magistraat in 1652 nadat een vertegenwoordiging van de kerkenraad had geklaagd over deze feesten, met het verzoek dat op "soodanighen onhebbelyckheijt ende overblyffsel van 't pausdom mocht werden order gestelt". Het stadsbestuur vaardigde een verordening uit die alle excessen concreet benoemde en verbood.

Genoemd werden het uitsteken van wimpels, trekken van hanen, steken van de ton, hardrijden met paarden, aantrekken van zotskappen en dergelijke. Tegelijkertijd werd het verboden om binnen de stadsmuren te schieten met kloten of ballen. Ten slotte werd het spelen op de Brede brug zoals met bikkels en zwepen verboden. Boetes moesten de betrokkenen weerhouden zich hieraan schuldig te maken. Deze verordening was het vervolg op een strafbepaling uit 1597 waarbij ook al het harddraven met paarden en het trekken van hanen was verboden. Uit het feit dat in het derde kwart van de zeventiende eeuw nauwelijks klachten volgden, kan worden vermoed dat het doel grotendeels werd bereikt. Slechts eenmaal, in 1671, werd nog geklaagd over een Sint Jansvuur.³⁶

Alles wat herinnerde aan de rooms-katholieke eredienst in de kerken moest worden verwijderd. Hoewel dat voor het overgrote deel was gebeurd in de Grote kerk, resteerden hoog in de kerk, bij het dak, nog enkele beelden — waarschijnlijk klein van formaat

34 GASD, AKHG, inv. nrs. 1 (4, 11.1, 8.9.1652, 1.1, 6.8.1653, 7.6.1654, 6, 13.1.1656, 16.1, 23.12.1659,

14.1.1660), 2 (29.12.1661, 5, 26.11, 10, 31.12.1665, 21.1, 30.9.1666, 11.2, 9.5.1672).

35 GASD, RAZ, invalr. 3849 (14.1.1633, 1.12.1645, 23.5, 14.11.1654); ASZ, nrs. 6 (8.12.1664, 6.8.1670, 4.10.1671, 2.10.1672).

36 GASD, ASZ, nrs. 3 (5.2.1652), 117 (folio 240r., 3.2.1597), 292 (5.2.1652); AKHG, inv. nrs. 1 (29.6.1651, 25.1.1652), 2 (25.6.1671).

— en een schildering van de Drie-eenheid in het koor. Ook was nog het nodige te vinden in de gebrandschilderde ramen, dat niet door de beugel kon. Bij herhaling drong de kerkenraad aan op verwijdering, in ieder geval vanaf 1655. In 1657 werden de ramen aangepakt. Uiteindelijk bleef alleen de schildering over. De plaats ervan was aanleiding dat het weggalken nog geruime tijd op zich liet wachten. Bovendien viel

een en ander weinig op, omdat de kerkdiensten in het schip van de kerk werden gehouden. Uiteraard was de kerkenraad verontwaardigd dat Pieter Gerritse van der Port, deken van het St. Joris- of Oude schuttersgilde, in 1652 een afbeelding van deze heilige wilde schilderen in hun kapel in de Grote kerk en er werd dan ook veel moeite gedaan om dit te voorkomen.³⁷

Vanzelfsprekend moesten priesters worden geweerd. Toen dan ook een jezuiet, vermoedelijk de dienstdoende priester te Zierikzee, in 1653 succes leek te hebben met een lidmaat, drong de kerkenraad aan op maatregelen tegen hem. Hetzelfde werd gevraagd toen het lijk van de roomse Soetje de Vager — een deel van deze regentenfamilie bleef katholiek — in 1655 werd begraven met een wit in plaats van een zwart kleed. Vier jaar later wilde een rooms-katholieke vrouw die ziek was, overgaan tot de Gereformeerde kerk. Toen ze bedreigd werd door twee katholieke dienstbodes, greep de kerkenraad in en liet hen beloven zich hier niet mee te bemoeien. Dezelfde waakzaamheid was er

37 GASD, AKHG, inv. nrs. 1 (18.4, 27.6.1652, 2.9, 2.10, 18.11.1655, 6.1, 2.3.1656, 19.7.1657, 11.12.1658, 12.6, 6.11.1659), 2 (18.10.1663, 6.3./664)

72

toen een vrouw in 1664 kwam klagen dat haar kind door haar man was meegenomen en gedoopt door een paaps priester.³⁸

Ook de Doopsgezinden of Mennisten konden niet bogen op sympathie van de Nederduitse Gereformeerde kerkenraad. Toch was de afwijzing minder scherp. Zierikzee telde een aanvankelijk relatief grote doopsgezinde gemeente, die weinig van zich liet horen en mede daarom met rust werd gelaten. Voor een onderdeel van het kerkelijk leven was contact met de Gereformeerde predikanten onvermijdelijk. Ondertrouw, ongeacht de kerkelijke achtergrond van de betrokkenen, moest plaatsvinden voor een Gereformeerde predikant en vervolgens vond driemaal de afkondiging plaats in de kerk. Ook het huwelijk zelf moest worden voltrokken door een predikant in de Gereformeerde kerk. Dat alles was voorgeschreven in het plakkaat van politie van 1583. Klaarblijkelijk hebben de Doopsgezinden deze bepalingen genegeerd.

In 1631 verzochten de Doopsgezinden om vrijstelling van de daarvoor geldende boetes bij het trouwen zonder dat de afkondigingen hadden plaatsgevonden in de Gereformeerde kerk. Voorheen was dat geschied door de stadhuisclerk op de Brede brug, die als een centrale plaats in de stad fungeerde. Dat wilden zij opnieuw ingevoerd zien, of liever, in hun eigen kerkgebouw, waarbij zij verwezen naar de praktijk in Middelburg en Vlissingen.

Het tekent de tegemoetkomende houding van ds. Godefridus Udemans, op dat moment preses van de kerkenraad, dat hij een oplossing aan de hand deed, die ook elders werd gehanteerd. Als de ondertrouw en het huwelijk zouden worden voltrokken voor de magistraat, zou de kerkenraad kunnen lijden dat de afkondigingen plaatsvonden in de Gereformeerde kerk. Udemans' houding moet worden verklaard uit het feit dat de Gereformeerde kerk tegen het trouwen van Doopsgezinden bezwaar had. Ging het bij rooms-katholieken (en luthersen) als regel om gedoopten, bij de Doopsgezinden was dat veelal niet het geval. Een huwelijk voor schepenen zou dat bezwaar wegnemen. De raad besloot in te gaan op de suggestie van Udemans en besloot de Doopsgezinden toe te staan om ondertrouw te doen voor drie schepenen en een van de twee stadssecretarissen.

Het jaar daarop werd deze aangelegenheid ingebracht in de Staten, maar een

beslissing is niet genomen. Mede om die reden vond in deze periode slechts zeer incidenteel het schepenhuwelijk plaats, in tegenstelling tot elders. De Doopsgezinden bleven in hun kerk huwelijken voltrekken.³⁹ Veel gevaar was van de Doopsgezinden niet meer te duchten, omdat hun gemeente in omvang achteruitging.⁴⁰

Net zoals bij de rooms-katholieken werden proselieten met extra zorg omgeven. Daarvoor werd gebruikgemaakt van de diensten van Cornelis Danckersen, die in 1657 was aangesteld om onder de binnenkomende vreemdelingen uit Vlaanderen en elders te speuren naar Doopsgezinden om hen over te halen tot de Gereformeerde religie. Slechts af en toe waren er succesjes te noteren, zoals in 1660. Toen kon Danckersen melden dat hij een jongeman uit Antwerpen had gevonden, die onderwijs wilde ontvangen en naar de kerkdiensten kwam. Twee Doopsgezinden die bij Oosterland in Duiveland woonden, hadden belijdenis gedaan.

In 1666 kwam een einde aan de bemoeienissen van Danckersen toen hij schoolmeester werd in Liefkenshoek. Dat beroep had hij voordien in

38 GASD, AKHG, [inv.nr.](#) 1 (11.4.1653, 2.9.1655, 25.1, 13.3.1659, 6.11.1659, 3.7, 21.8.1664, 29.1.1665, 25.3.1666). De Vos, De vroedschap van Zierikzee, 102.

39 GASD, ASZ, nr. ib (24.5.1631); AKGZ, inv.nrs. 1 (13.4.1656, 22, 26.6.1659), 2 (23.6.1667). Tot dusverre werd aangenomen dat in de doopsgezinde gemeente eerst vanaf 1700 huwelijken werden bevestigd. Abr. Mulder, Retroacta van den burgerlijken stand in Zeeland, 's-Gravenhage 1925, XVI-XXII. In 1720 kreeg de doopsgezinde gemeente ook het recht om zelf paren in ondertrouw te nemen. GASD, ASZ, nr. 15 (5.3.1720).

40 K. Exalto, Beleefd geloof. Acht schetsen van Gereformeerde theologen uit de 17 eeuw [onder andere over Adrianus Bruynvisch en zijn "Heyl des Heeren", 1679], Amsterdam 1974, 85.

Noordwelle uitgeoefend. Doordat de Doopsgezinde gemeente vanaf deze periode in zielental terugliep, was er nauwelijks gevaar van te duchten.⁴¹

De Doopsgezinden werden ten aanzien van de uitoefening van hun godsdienst in vrijheid gelaten door de magistraat.

Anders stond dit met de rooms-katholieken. In 1618 werd een veertigtal personen, zowel mannen als vrouwen, beboet wegens het bijwonen van een mis. De eigenaar van het pand, Wouter Jansse, kreeg een boete opgelegd van 200 gulden. De aanwezigen moesten elk 25 gulden betalen. Het was de laatste veroordeling, want daarna werd het opdragen van de mis ongemoeid gelaten. De statie, waarvoor 1619 als oprichtingsdatum werd genoemd, had een Jezuiet als priester. Vanaf de jaren dertig en veertig van de zeventiende eeuw groeide het aantal katholieken. In 1642 zou het gaan om 500 personen en in 1656 worden voor heel Schouwen-Duiveland 800 katholieken opgegeven.

Hoewel in aantal groter dan de Doopsgezinden, vormden de katholieken geen potentieel gevaar. Ook al omdat zij zich terughoudend opstelden. In 1666 was het zelfs aan het ingrijpen van de magistraat en de predikanten te danken dat het huis, waarin de mis werd gevierd, niet door zeelui werd geplunderd en dat de schade beperkt bleef tot ingeslagen ramen. In tegenstelling tot de Doopsgezinden kregen de rooms-katholieken geen mogelijkheden om hun huwelijken in hun eigen kerk te laten bevestigen. Ook de in 1632 geopperde mogelijkheid om ondertrouw te doen voor de magistraat, zoals de Doopsgezinden was toegestaan, vond geen doorgang. Het

trouwen was een van de weinige mogelijkheden tot pressie. Toen op een dinsdag in oktober 1659 enkele roomsen de Grote kerk kwamen binnenlopen, voorafgaand aan de kerkdienst, om in ondertrouw te worden aangenomen, gaf dat rumoer onder de kerkgangers. De kerkenraad besloot hen aan te zeggen dat op de gebruikelijke tijd te doen, op straffe dat zij anders niet getrouwd zouden worden.⁴²

Toneel en dansen

Toneel en dansen waren elementen in het volksleven, die bij de Gereformeerde kerk in toenemende mate bezwaren opleverden. Ongepaste vrolijkheid leidde tot uitspattingen die strijdig waren met Gods Woord en wet. Ook het toneel kon haaks daarop staan, omdat het aanleiding kon zijn tot bijvoorbeeld blasfemie. Ook richtte de kritiek zich op het verkleden van mannen in vrouwenkleren. De predikant Petrus Wittewrongel, die van 1636-1638 in Zierikzee had gestaan, omschreef later het toneel als de tempel van de duivel en een kweekplaats van alle kwaad. De predikanten en hun kerkenraden hadden daarom in toenemende mate bezwaar tegen opvoeringen van rederijderskamers. ⁴³ De Staten van Zeeland hadden in hun plakkaat van politie uit 1583 een verbod uitgevaardigd tegen toneelspelen. De toon is te proeven uit de formulering:

Alsoo men bevindt dat door de openbaer Rethorijcke ende diergelijcke Spelen ende Batementen in dese tijt vele worden gheergert ende geschandalizeert als schijnende die te commen uuyt weelde, ende dat oock dickwils daerby ongoddelicke ende oock onnutte pro-

41 GASD, ASZ, nr. 4 (28.6, 16.8, 2211.1656, 13.3.1657); AKHG, inv.nrs. 1 (17, 31.5, ?6.1657, 5.9.1658,

30.10.1659, 14.1, 13.5.1660, 3.2, 18.8.1661), 2 (29.12.1661, 11.2, 25.31666).

42 GASD, ASZ, nr. 2 (7.10.1632); RAZ, inv.nr. 3849 (4.5.1618); AKHG, nr. 2 (23.101659). J. Barten S.J., 'Een Zierikzeese apotheker die Jezuitenbroeder werd', *Archief voor de geschiedenis van de katholieke Kerk in Nederland*, 7 (1965), 116-128; J.v.d.Bergh, *Katholiek Zierikzee in 700 jaren*, Zierikzee 1935,

43 A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de Gouden Eeuw*, Amsterdam 1991, 105-107, 174-177; L.F. Groenendijk, *De Nadere Reformatie van het gezin. De visie van Petrus Wittewrongel op de christelijke huishouding*, Dordrecht 1984, 146; C.J. Meeuse, 'De Nadere Reformatie en het toneel', *DNR*, 28 (2004), 66; Udemans, *Practijcke*, 285-290.

DNR 32 (2008) -1

74

poosten ende redenen der Ghemeynte worden voorghedraghen, streckende tot onstichtinghe, lichtveerdicheyt ende ongheregheltheyt, soo is 't dat wy deselve publieke spelen ende Batementen by delen wel expresselick verbieden ende interdiceren ...".⁴⁴ Uit het feit dat deze verboden door de Zeeuwse Staten frequent werden herhaald—in 1673 voor de laatste keer—blijkt dat de rederijders zich hier aanvankelijk weinig aan gelegen lieten liggen.⁴⁵

Op lokaal niveau was de magistraat in 1608, op verzoek van de predikanten, overgegaan tot het uitvaardigen van een verbod op het opvoeren van toneelstukken, het lopen met zotskappen en dergelijke evenals aanstotelijke volkspelen. Dat het de magistraat ernst was, blijkt uit het feit dat de rederijderskamer in 1619 werd veroordeeld, omdat deze iemand met een zotskap in het openbaar had laten rondlopen.

Een bedrag van 40 ponden Vlaams (240 gulden) werd als boete opgelegd.⁴⁶ Andere, soortgelijke openbare vertoningen, zoals tijdens de jaarmarkten, konden op nog meer kritiek rekenen. Daarom verzocht de kerkenraad eind 1633 om een verbod— wat de magistraat honoreerde. Dat ging de kerkenraad vanaf 1659 elk jaar doen, steeds voorafgaande aan het houden van de jaarmarkten. In 1670 werd besloten dit tot een vaste regel te maken waarbij de preses en zijn ouderling werden gelast om, ook zonder een speciale lastgeving van de kerkenraad, bij de magistraat aan te dringen op een verbod. Daarnaast bleef de kerkenraad waakzaam zoals toen in het genoemde jaar in de herberg de Vergulde Sterre aan het Beddeweeg een "groot en onbetamelijk batementspel" werd opgevoerd. Het is tevens de laatste vermelding, die in verband met activiteiten van de rederijders kan worden gebracht.⁴⁷

Ook het dansen kon op felle kritiek rekenen. De Zierikzeese predikanten Josias van den Houten, Godefridus Udemans en Petrus Wittewrongel wezen allen het dansen af in het kader van het zevende gebod. Van den Houten noemde het "rechte aenlockselen tot onkuysheyt".⁴⁵

In ieder geval vanaf 1654 heeft de kerkenraad lidmaten aangesproken op het dansen. Uit deze gevallen blijkt dat het dansen in de hogere kringen voorkwam bij bruiloften en dat de kerkenraad niet aarzelde om lidmaten aan te spreken die tot hetzelfde milieu als de predikanten behoorden. Het eerste geval betrof het huwelijk van mr. Johannes Hoffer. Hij was de zoon van Adrianus Hofferus, de al eerder genoemde ouderling en rentmeester-generaal van Zeeland beoosten Schelde.

Op 30 juni 1654 trad hij voor de tweede keer in het huwelijk met Levina Vierling, dochter van de raad en schepen Iman Vierling. De predikanten Martinus Bruynvisch en Sael gingen er namens de kerkenraad op af om hen te vermanen en mee te delen, dat zij niet aan het avondmaal mochten deelnemen. Beiden wilden aanvankelijk hun schuld niet erkennen. Het dansen begon in zwang te raken, want enkele maanden later moest de kerkenraad besluiten om Cornelia Stavenisse, de echtgenote van het raadslid Jacob van Keetenburgh, met haar twee zusjes Susanna en Helena, wegens hetzelfde feit het avondmaal te ontzeggen. Bovendien had ene Waersegger zich vertoond in vrouwenkleren. De beide zusjes waren dochters van mr. Marinus Stavenisse, die nog datzelfde jaar vertrok naar Den Haag als

44 Ordonnantie van zijne Princelike Excellentie op 't stuck van de Policie binnen Zeelandt, Middelburg 1583.

45 P.J. Meertens, *Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende en de eerste helft der zeventiende eeuw*, Amsterdam 1943, 72-75•

46 GASD, ASZ, nr. 102 (folio 162r., 9.6.1608); RAZ, inv. nr. 3849 (25.1.1619).

47 GASD, ASZ, nr. 2 (14.12.1633); AKHG, inv.nrs. 1 (27.3, 21.8.1659, 26.2, 2, 16.9.1660), 2 (9.3.1662, 13.3, 5, 21.8.1670, 9.5.1672). Arjan van Dixhoorn, *Lustige geesten. Rederijders en hun kamers in het publieke leven van de Noordelijke Nederlanden in de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw*, Utrecht 2004, 326-343; Meertens, *Letterkundig leven*, 116.

48 F.G. Naerebout, *Snoode exercitien. Het zeventiende-eeuwse Nederlandse protestantisme en de dans*, *Volkskundig Bulletin*, 1990, 125-155.

In 1655 waren er opnieuw klachten over "ontuchtig dansen" door enkele jongelingen uit de familie van Levina Vierling in het huis van de raad en schep en Daniel Stoutenburg. Drie jaar later werd geklaagd over het dansen en drinken tot diep in de nacht in de herberg De Colve aan de Varremarkt. Desgevraagd beloofde de burgemeester de waard dit te verbieden. Uit het feit dat in de kerkenraadsvergaderingen geen nieuwe klachten werden geuit, kan worden geconcludeerd, dat niet langer werd opgetreden tegen lidmaten die dat deden. Udemans had in zijn Practycke nog gepleit om "sulcken fenijnighen wortel niet te verschoonen maer gansch uyt te roeyen".⁴⁹

Zijn opvolgers zagen er klaarblijkelijk weinig heil in om daarvoor de censuur te gebruiken. Het bestrijden van het dansen was, vooral door het voorbeeld dat in de kringen van de stadhouder werd gegeven, een hopeloze zaak. De Zierikzeese kerkenraad had nog relatief lang de censuur toegepast, want in Amsterdam was dit na 1650 al buiten gebruik.⁵⁰ In ieder geval heeft de censuurkwesie uit 1654 niet verhinderd dat mr. Johannes Hoffer later ouderling werd. Ook al niet vanwege diens eerste huwelijk in 1652. Hoffer trouwde toen met zijn achternicht Anna Pous, wat in strijd was met een besluit dat de kerkenraad in 1640 had

⁴⁹ Udemans, Practijcke, 280.

⁵⁰ Herman Roodenburg, *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de Gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700*, Hilversum 1990, 321-329.

76

genomen. De kerkenraad stak zijn verontwaardiging niet onder de kerkbanken, omdat het besluit was genomen in de periode dat Hoffers vader deel uitmaakte van de kerkenraad en omdat hij behoorde tot een familie die bekend stond vanwege haar godzaligheid.⁵¹

Het dansen werd beschouwd als een ontsporing van het feesten. Tegen het op gepaste wijze vieren van feest bestond geen bezwaar. Toen in 1644 de dochter van ds. Udemans, Johanna, in het huwelijk ging treden met mr. Rochus Hoffer, een andere zoon van mr. Adrianus Hofferus, nodigde de predikant een afvaardiging van de magistraat uit voor het trouwfeest. Dat de magistraat niet inging op dit verzoek was alleen vanwege de precedentwerking die daarvan uit zou gaan. Dit werd alleen gedaan bij huwelijken van leden van de magistraat zelf en daarvan maakte mr. Rochus Hoffer nog geen deel uit. Het ging zeker niet om een minder tegemoetkomende houding van de zijde van de magistraat. Toen op 1 september 1649 het 800-jarig bestaan van de stad werd herdacht, werden de predikanten door de magistraat uitgenodigd om deel te nemen aan het feestmaal.⁵²

Conclusie

Bij herhaling heeft de kerkenraad aangedrongen op maatregelen om het openbare leven te disciplineren. De magistraat is aan die wensen tegemoet gekomen, voor zover ze zelf al geen initiatieven had genomen. Dat het stadsbestuur minder ver ging dan de kerkenraad wel had gewenst, lag aan de belangen die hij had te behartigen. De kerkenraad was zelf terughoudend waar het ging om het toepassen van de censuur. Dergelijke maatregelen werden weliswaar genomen ten aanzien van bijvoorbeeld dansende lidmaten, maar op andere terreinen houden de klachten van de kerkenraad bij de magistraat geen gelijke tred met het opleggen van censuur, althans niet in de periode vanaf 1651 wanneer de acta van de kerkenraad voorhanden zijn. Zoiets zou waarschijnlijk op verzet zijn gestuit. Toen de classis Walcheren in 1671 het besluit

nam om alle lidmaten, die zich aan ontheiliging van de zondag schuldig maakten, het avondmaal te laten ontzeggen, grepen de Staten van Zeeland in en verklaarden het besluit onwettig.⁵³ Vrijwel afwezig zijn klachten over godslastering en vloeken. Noch voor de kerkenraad, noch voor de magistraat was er op dat terrein aanleiding tot maatregelen. De verbodsbepalingen, die de Staten op dit terrein hadden vastgesteld, werden kennelijk als voldoende ervaren.

De term 'Nadere Reformatie' is in het voorgaande, behoudens in de inleiding, niet gevallen. De uitdrukking werd in de geraadpleegde resoluties en acta niet gebruikt en moet ook vrijwel onbekend zijn geweest. Zelf sprak de kerkenraad in termen zoals "redres ende reformatie". Ook Godefridus Udemans gebruikte de term 'Nadere Reformatie' niet in zijn publicaties.⁵⁴ Ook andere indicatoren voor de Nadere Reformatie ontbreken zoals een programma aan de hand waarvan de kerkenraad de overheid probeerde te bewegen tot maatregelen. De kerkenraad reageerde als regel op actuele misstanden. Van een beweging van personen, die zich hebben onderscheiden van anderen, 51 GASD, AKHG, inv.nr. 1 (25.8.1652, 2.7, 31.8, 29.9, 8.10.1654, 10, 20.6.1655, 8, 20.5.1658). De Vos, De vroedschap van Zierikzee, 354, 367, 391, 444, 457. Maatregelen om het dansen tegen te gaan waren geen nieuw verschijnsel. Al in 1518 had de magistraat op aangeven van de geestelijken het dansen tijdens feesten, bruiloften en dergelijke ingeperkt. In de zomerperiode mocht dat tot 10 uur 's avonds, in het overige deel van het jaar tot 9 uur. Bezemer en De Blécourt, Rechtsbronnen van Zierikzee, 317.

52 GASD, ASZ, nr. 3 (12.9.1644, 1.9.1649).

53 S.D. van Veen, Zondagsrust en zondagsheiliging in de zeventiende eeuw, Nijkerk z.j., 92-97.

54 K. Exalto, 'Godefridus Udemans (1581/2-1649)', in: T. Brienens et al, De Nadere Reformatie en het Gereformeerde Piëtisme, 's-Gravenhage 1989, 113.

77

is evenmin sprake.⁵⁵ De Zierikzeese predikanten waren, voor zover valt na te gaan, ten aanzien van de belichte standpunten congeniaal.⁵⁶

Anders ligt dat in chronologische zin. De kerkenraad uit het derde kwart van de zeventiende eeuw deelde niet meer in alle opzichten de radicaliteit die Godefridus Udemans en anderen in hun publicaties hadden voorgestaan. Een zekere mate van accommodatie aan de omstandigheden is de Zierikzeese predikanten en hun ouderlingen niet vreemd geweest. In Utrecht was in de periode 1658-1674 sprake van een intensivering van de kerkelijke tucht in de geest van de Nadere Reformatie. Ook daar nam de overheid maatregelen, die vergelijkbaar zijn met die in Zierikzee, met dit verschil dat in de laatste plaats al eerder besluiten waren genomen ten aanzien van de zondagsheiliging. Net zoals in Zierikzee was ook in Utrecht geen sprake van maatregelen, die volledig tegemoet kwamen aan de wensen van de kerkenraad.⁵⁷

Het was niet alleen beleefdheid, dat Udemans in 1612 zijn Practijcke opdroeg aan de magistraat van Zierikzee. Hij verzocht het stadsbestuur voort te gaan in "heyligen yver, daer door dat u E.E. van God belast is de Godsaligheyt ende de eerbaerheyt onder uwe ondersaten, volgens de autoriteyt van u E.E. ampt te hant-haven ende te bevorderen". Udemans voegde er bovendien aan toe:

gelijck u E.E. alreede merckelicke teecken en daer van getoont hebt tot spiegel van andere Christelicke Overheden, daer van dat wy oock nevens andere kunnen

getuygen. Gaet soo voort mijne Heeren, ende wort moedigh in de wegen des Heeren (gelijck Josafat was, 2 Par. 17.658) om den raet Gods te dienen in dat weerdige ampt, daerinne dat uwe E.E. van God gestelt zijt, versekert zijnde dat God die sal eeren die hem eeren.

Ten slotte wees de predikant op de voorspoed van de stad en zijn inwoners:

U E.E. konnen oock gevoelen den wonderlicke segen over uwe Stadt ende de goede Burgerye naer ziele ende lichaem, die wy al t' samen met schuldige dankbaerheit moeten erkennen ende op-wecken, elck na de gelegentheyt syner beroeping.⁵⁹

Juist in die laatste toevoeging bleef, ondanks alle eenstemmigheit, het spanningsveld tussen magistraat en kerkenraad latent aanwezig. Toen de kerkenraad zich in 1656 op het standpunt stelde dat de aanstelling van de eerder genoemde Cornelis Danckersen hem toekwam, maakte de magistraat, na overleg binnen het verband van de Staten, een einde aan die illusie en ging zelf tot benoeming over. De kerkenraad mocht de betrokkene vervolgens examen afnemen om vast te stellen of hij inderdaad geschikt was.⁶⁰ In de visie van de Gereformeerde overheid moest de kerk binnen de kaders blijven die de overheid had gesteld.

55 Zie voor de term *Nadere Reformatie*, de kenmerken ervan en voor de beweging C. Graafland, W.J. op 't Hof en F.A. van Lieburg, 'Nadere Reformatie: opnieuw een poging tot begripsbepaling', DNR, 19 (1995), 105-184; W.J. op 't Hof, Voorbereiding en bestrijding. De oudste Gereformeerde piëtistische voorbereidingspreken tot het Avondmaal en de eerste bestrijding van de Nadere Reformatie in druk, Kampen 1991, 95-98, 140-143.

56 Van tegenstellingen tussen predikanten wordt in de acta van de kerkenraad alleen melding gemaakt bij het toepassen van censuur bij een lid van de magistraat en het beroepen van nieuwe predikanten. GASD, AKHG, inv.nr. 2 (29.4.1666, 11, 14.4.1669, 25.1.1671).

57 R. Bisschop, 'Theocratie in Utrecht', DNR, 23 (1999), 63-72; F.A. van Lieburg, De Nadere Reformatie in Utrecht ten tijde van Voetius. Sporen in de Gereformeerde kerkeradsacta, Rotterdam 1989, 143-147.

58 2 Kronieken 17:6.

59 Udemans, Practijcke, voorrede.

60 GASD, ASZ, nr. 4 (16.8, 22.11.1656, 13.3.1657); AKHG, inv.nr. 1 (17, 31.5.1657). De kerkenraad verklaarde tegenover de classis dat hij Cornelis Danckersen had aangesteld. GASD, Classis Schouwen-Duiveland, inv.nr. 2 (21.6.1657).

78

In 1657 besloot de magistraat om de drie Nederduitse predikanten en de Franse dominee, die nog geen poorter waren, het poorterschap kosteloos aan te bieden waarin hun zonen waren begrepen. Ook kregen ze vrijstelling van het recht van exue—een heffing in het geval erfenissen toevielen aan personen buiten de stad—wat ook gold voor hun echtgenotes. Op 23 januari verschenen de dominees in de raadzaal van het stadhuis waar een deputatie van de magistraat, bestaande uit de burgemeesters mr. Rochus Mogge en Cornelis Verheije en de beide secretarissen, mr. Adriaen de Huybert en mr. Justus de Huybert, het besluit mededeelde. Het stadsbestuur had dit gedaan onder vast vertrouwen en versekeringe dat gelijck de gemelte broeders selfs sijn voorgangers van de cudde ende de goede gemeente allesins leeren tot eene schuldige gehoorsaemheijt aen hare wettige overheden ende magistraten, oock haerselven alle tijdt als eerlijcke borgers ende poorters sullen comporter en draegen.

De predikanten waren onderdanen van de magistraat en vanwege hun ambt hadden zij de taak om de burgers gehoorzaamheid te leren aan de overheid. Vervolgens gaven allen elkaar de hand. Namens de vier predikanten sprak ds. David van Dooreslaer een dankwoord. Niet zonder betekenis was wat hij terloops zei. De dominees waren erkentelijk voor dit eerbetoon "mits dat sulcx bij niemant sal werden misduijdt tot nadeel van haren dienst". Bij de erkenning van het goed recht van de magistraat, wilden de predikanten hun zelfstandigheid zo veel als mogelijk was behouden."

61 GASD, ASZ, nr. 5 (23.1.1657).